

Sectarianism and Its Impact on Iraq's National Security from 2003 to 2024*

Seyyed Ruhallah Alamdari¹

Majid Rouhi Dehboneh²

Zohreh Poustinchi³

Abstract

The collapse of the Iraqi regime occurred as an objective reality resulting from an exogenous shock delivered by American-led coalition forces. This event presented an opportunity for transformation and the realization of formative mechanisms to build a new, democratic Iraq for its society and new elites. However, instability within the identity system and a rupture in its constituent structures led to the imposition of sectarianism as an undeniable reality onto Iraq's political and security apparatus. Fueled by the non-national and non-civil nature of interactions and demands made by actors within the country's political sphere, this factor was progressively strengthened and amplified over time. This research aims to decipher the patterns and elements governing the interactions and agency of various Iraqi actors based on sectarianism and to scrutinize the role and impact of this factor on Iraq's national security in the post-Saddam era. Consequently, the main research question is: How has sectarianism weakened national security in post-Saddam Iraq (2003-2024)? In response, the proposed hypothesis is that political, religious, and ethnic sectarianism in Iraq during the period (2003-2024) has fueled an identity crisis, caused a lack of consensus among political forces, and facilitated foreign intervention, thereby becoming a factor that weakens Iraq's national security. The findings of the study indicate that sectarianism has laid the groundwork for legal, political, and economic conflicts in Iraq. This, in turn, has led to institutional inefficiency, the rise of terrorism, corruption, and the intervention of external actors, thereby jeopardizing Iraq's national security. This research was conducted using a descriptive-analytical method. Data was gathered through the note-taking technique from available Persian and English sources and texts, including academic research and studies from libraries and electronic databases. Data analysis was performed using content analysis.

Keywords: Post-Saddam Iraq, Sectarianism, Identity Crisis, Political Fragmentation, Foreign Intervention, National Security.

---

*. This article is derived from the doctoral dissertation of the first author at Islamic Azad University, South Tehran Branch.

1. Department of Political Science, ST. C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

seyedrohalah.alamdari@iaau.ac.ir

2. Department of Political Science, Ra. C., Islamic Azad University, Rasht, Iran (Corresponding Author). maj54id@iaau.ac.ir

3. Department of Political Science and International Relations, ST. C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Z.pos540@iaau.ac.ir

---

Mesopotamian Political Studies, 2025, Vol. 4, Issue 2, pp. 203-236.

Received: 12 September 2025, **Accepted:** 22 September 2025

Doi: 10.22126/mps.2025.12754.1091

Copyright © The Authors
Publisher: Razi University.

Extended Abstract

1. Introduction

This study aims to decipher the patterns and elements governing the interaction and agency of various Iraqi actors around sectarianism, and the role and impact of such factors on Iraq's national security in the post-Saddam era. The central question posed as the main research question is: How has sectarianism weakened national security in post-Saddam Iraq (2003–2024)? In response, it is hypothesized that political, religious, and ethnic sectarianism in Iraq during the period (2003–2024), by fueling identity crises, lack of consensus among political forces, and external intervention, has become an undermining element of Iraq's national security. The findings indicate that sectarianism has been a precursor to legal, political, and economic disputes in Iraq, which in turn have produced institutional inefficiency, the rise of terrorism, corruption, and external interference, thereby jeopardizing Iraq's national security.

2. Theoretical Framework

Sectarianism is a compound term formed by two words, sect and ism, signifying, respectively, a group of people and an ideology. Sectarianism can be defined as: “the intolerant stance of a particular school of thought toward others, which divides different segments of society into antagonistic groups and, on the basis of faith and doctrinal system, fosters mutual hostility.” Political sectarianism mobilizes sectarian communities, their emotions, memories, beliefs, desires, and fears for political ends. Broadly, sectarianism is a system that organizes the entire political order around sectarian principles.

Six identifiable forms of sectarian identity are:

1. Religious sectarianism: This identity operates at the level of beliefs and religious truths—by extension, as a global or national identity organized around and defined by a set of religious truths.
2. Sub-sectarianism: As a framework through which social relations and power can be mediated within a defined national environment.
3. National sectarianism: At the state-nation level, as a medium through which national identity is presented.
4. Transnational sectarianism: As a platform for international relations, international solidarities, and geopolitical competition.
5. Political Sectarianism: The sectarian discourse can transform into a political ideology that mobilizes society in the struggle for power.
6. Violent Sectarianism: In which power struggles take the form of violent confrontations, population displacement, and mass killings of civilians based on religious-sectarian identities.

3. Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach. Data collection was conducted using the technique of note-taking from Persian and English sources, existing research and academic studies available in libraries, electronic databases, and related resources. Data analysis was performed using content analysis.

4. Discussion

During the 2003 invasion, in collaboration with the United States and Iraqi opposition leaders, sectarianism intensified in the country. Under the system of "Al-Muhasasa" (consociationalism), political representation was organized along ethnic, religious, or sectarian identities. After the 2003 war, sectarianism became the foundation of the new political order, while historical revenge by Shia and Kurdish forces and the returning power aspirations of Sunni Arabs shaped Iraqi politics along sectarian lines. This sectarianism left three major consequences: a national identity crisis, a lack of national consensus, and the enabling of external intervention in Iraq.

The national identity crisis, as the primary outcome of intensified sectarianism, created conflict potential at multiple levels, including legal, political, and economic spheres. In the legal domain, clashes and contradictions over the constitution fostered alienation among Sunni communities from the newly established order. Furthermore, divergent views over disputed areas such as Kirkuk—with its abundant oil resources—maintained tensions between the Kurds and the Shiite-led government in Iraq.

In the political realm, political conflicts in Iraq and tensions during national elections to form a government were influential factors that weakened the authority of the state and Iraq's national security. Finally, in the economic sphere, Sunni Arabs' limited access to oil resources and the privileging of Shia and Kurdish groups created major dispute domains in Iraq.

The national identity crisis also led to a lack of national consensus, which, in turn, brought about three outcomes: systemic institutional inefficiencies, the rise of terrorism, and the involvement of external actors in Iraq. The inefficiency of national institutions in Iraq and their reconfiguration to serve party- and sectarian-based interests marked the first manifestation of a post-Saddam consolidation of fragmentation. Moreover, following the failure to realize the goals and aspirations of Sunni groups in interaction with the central government, terrorist organizations emerged as the Sunni community's representatives and adopted an armed approach to counter the central state forces in Sunni-majority areas of Iraq.

Another major consequence of the lack of national consensus in Iraq was the expansion of organized crime within the state apparatus. Ultimately, the deepening of sectarianism and the crisis of state-building turned Iraq's political space into a arena for external actors, each pursuing its own interests and objectives by launching a series of proxy wars, thereby undermining national security.

5. Conclusion and Suggestions

This study, drawing on historical and theoretical evidence, demonstrates that sectarianism in post-Saddam Iraq was not merely a cultural or religious phenomenon, but a structured political project designed and implemented by both domestic and external actors. By converting social differences into lines of political confrontation, this project provided the groundwork for the systematic decay of national security. The findings indicate that the core of this decay was a national identity crisis. As subordinate and symbolic sub-identities (Shia, Sunni, Kurdish) were institutionalized in the constitution and power structures, Iraqi identity was reduced to a subordinate and symbolic concept. This transformation led to a historical phenomenon: instead of recognizing a national identity, Iraqis identified themselves through their sectarian affiliations. The consequence was the emergence of three deep domains of dispute: legal, political, and economic.

The second major consequence was the lack of national consensus, which directly contributed to the institutional collapse of the state. In the consociational system, state institutions—ranging from ministries to the judiciary and security apparatus—were commodified as spoils to be captured by sectarian parties. The Iraqi state became a fragile entity unable to deliver public services, enforce the law, or even preserve a monopoly on force within its territory. On the other hand, corruption became the backbone of the governance system. National resources, instead of being invested in development, were diverted to sustaining party power and feeding militias loyal to them. This corruption completely eroded the government's legitimacy among the populace.

The third major consequence of sectarianism was the emergence of structural weakness in the state to provide a platform for external intervention. External actors, by supporting their client groups, intensified proxy wars on Iraqi soil. Turkey and Saudi Arabia provided support to Sunni and Kurdish groups (in the case of Turkey). These supports ranged from financial assistance to direct military operations (such as Turkish bombardments against the PKK or Saudi-backed claims regarding ISIS), varying in intensity but consistently contributing to heightened internal tensions.

فرقه‌گرایی و تأثیر آن بر امنیت ملی عراق طی سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۴

سید روح‌الله علمداری^۱

مجید روحی دهبنه^۲

زهره پوستین‌چی^۳

چکیده

فروپاشی رژیم عراق در نتیجه یک شوک برون‌زا از سوی نیروهای آمریکایی و ائتلاف تحت رهبری آن جنبه عینی به خود گرفت و فرصت تحول و تحقق سازوکارهای تکوین‌بخش را برای ساخت عراقی نوین و دموکراتیک پیش‌روی جامعه و نخبگان جدید قرار نهاد؛ اما ناپایداری نظام هویتی و گسست در سازه‌های تشکیل‌دهنده آن سبب شد تا فرقه‌گرایی به‌عنوان یک واقعیت کتمان‌نشده بر بدنه سیاسی و امنیتی عراق تحمیل شود و با نوع تعاملات و مطالبه‌گری‌های غیرملی و غیرمدنی نیروهای موجود در سپهر سیاسی کشور، در یک سیر زمانی و به تدریج تقویت و فربه‌تر شود. هدف پژوهش حاضر آن است تا با رمزگشایی از الگوها و عناصر حاکم بر تعامل و کنش‌ورزی بازیگران مختلف عراقی بر مدار فرقه‌گرایی، نقش و تأثیر این مؤلفه بر امنیت ملی عراق در دوران پساصدام مورد مذاقه قرار گیرد. پرسش اصلی این است که فرقه‌گرایی چگونه امنیت ملی در عراق پساصدام (۲۰۰۳-۲۰۲۴) را تضعیف نموده است. در پاسخ، این فرضیه طرح‌ریزی شده که فرقه‌گرایی سیاسی، مذهبی و قومی در عراق در بازه سال‌های ۲۰۰۳-۲۰۲۴، با دامن زدن به بحران هویتی، عدم وفاق نیروهای سیاسی و مداخله خارجی را به همراه داشته و از این طریق به عنصر تضعیف‌کننده امنیت ملی عراق تبدیل شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که فرقه‌گرایی زمینه‌ساز منازعات حقوقی، سیاسی و اقتصادی در عراق شده و این به‌نوبه خود ناکارآمدی نهادی، خیزش تروریسم، فساد و مداخله بازیگران خارجی را به همراه آورده و از این منظر امنیت ملی عراق به مخاطره افتاده است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی تهیه شده است. داده‌ها نیز با استفاده از شیوه فیش‌برداری و بهره‌گیری از منابع و متون فارسی و انگلیسی، پژوهش‌ها و تحقیقات دانشگاهی موجود در کتابخانه‌ها و پایگاه‌های الکترونیک گردآوری شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است.

واژه‌های کلیدی: عراق پساصدام، فرقه‌گرایی، بحران هویت، عدم وفاق، مداخله خارجی، امنیت ملی.

۱. گروه علوم سیاسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

seyedrohalah.alamdari@iau.ac.ir

۲. گروه علوم سیاسی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران (نویسنده مسئول).

maj54id@iau.ac.ir

۳. گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

z.pos540@iau.ac.ir

۱. مقدمه

سازوکارهای تقسیم قدرت در عراق پس از سال ۲۰۰۳، سیاست‌های فرقه‌گرایانه و خاصی را تقویت کرد. جوامع بر اساس قومیت یا فرقه خود حول اهداف سیاسی بسیج و ادغام شدند که به قیمت یک هویت ملی مشترک و سیاست همزیستی کثرت‌گرایانه - که اغلب پیش‌نیاز تثبیت و حکمرانی خوب است - تمام شد. حکمرانی جدید در میانه تعارضات ساختاری برآمده از گروه‌های قومی و مذهبی، وضعیت اسف‌بار و شکننده‌ای را تجربه می‌نمود. از سوی دیگر، به واسطه ازهم‌گسیختگی نظام تصمیم‌گیری و عدم سازه‌های هویتی مشترک، این حکمرانی جدید خیزش سیاست‌های فرقه‌محور در عراق را بنیان نهاد، به نحوی که تمامی حوزه‌های حیات انسانی در این کشور تحت تأثیر شدید چنین سیاست‌هایی قرار گرفت. در عمل نیز کسب منافع فرقه‌محور از سوی نیروهای سیاسی قدرتمندی در این کشور دنبال شد که هم در قالب احزاب سازمان‌یافته و هم با بهره‌گیری از گروه‌های شبه‌نظامی درصدد تقویت هویت‌های فروملی به قیمت قربانی نمودن وحدت ملی عراق بودند (Harith, 2019: 10-14).

پیچیدگی‌های حاکم در عراق پس‌اصدام نشان داد که گروه‌های فروملی و احزاب سیاسی در این کشور بازیگران کلیدی‌اند. تعامل این احزاب و گروه‌ها از سال ۲۰۰۳ به بعد جز بی‌ثباتی و منازعه‌های قومی و فرقه‌ای آورده‌ای برای عراق نداشته است و این کشور از همان سال‌های اولیه پس‌اصدام در کانون نبردهای فرقه‌محور داخلی قرار گرفت و بی‌ثباتی و ناامنی به واقعیت حاکم در کشور تبدیل شد. ظهور داعش و تسخیر مناطقی از عراق نیز این پیام را مخابره کرد که امنیت ملی عراق همچنان روندی ناپایدار طی می‌کند. آنچه به‌عنوان دغدغه و مسئله اصلی مطرح می‌شود روشن‌سازی دلایل تضعیف امنیت ملی عراق در دوران پس‌اصدام است و از سوی دیگر اینکه چنین مسئله‌ای با خیزش و تشدید سیاست‌های فرقه‌گرایانه در این کشور چه پیوندی دارد. تلاش بر آن است تا با شناخت ریشه‌ها و زوایای آشکار و پنهان بافتارهای تعارض‌آمیز و کشمکش‌آفرین میان گروه‌های سیاسی جدید در عراق پس‌اصدام، چگونگی تضعیف و گسست در امنیت ملی عراق به نمایش گذاشته شود و از سوی دیگر دلایل تضعیف امنیت ملی عراق در پرتو فرقه‌محور شدن سیاست‌ورزی نیروهای حاضر در سپهر سیاسی و اجتماعی عراق شفاف‌سازی شود.

هدف آن است تا در پژوهش حاضر با رمزگشایی از الگوها و عناصر حاکم بر تعامل و کنش‌ورزی بازیگران مختلف عراقی بر مدار فرقه‌گرایی، نقش و تأثیر چنین عاملی بر امنیت ملی

عراق در دوران پساصدام بررسی شود. بر همین اساس، پرسش اصلی این است که فرقه‌گرایی چگونه امنیت ملی در عراق پساصدام (۲۰۰۳-۲۰۲۴) را تضعیف کرده است. در پاسخ، این فرضیه مطرح شده که فرقه‌گرایی سیاسی، مذهبی و قومی در عراق در بازه سال‌های ۲۰۰۳-۲۰۲۴، موجب دامن زدن به بحران هویتی، عدم وفاق نیروهای سیاسی و مداخله خارجی در این کشور شده است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، متون نظری و اسناد مختلف انجام شده است.

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه فرقه‌گرایی در عراق منابع و مطالعات زیادی صورت گرفته است. در منابع فارسی به‌عنوان نمونه می‌توان به این مطالعات اشاره کرد:

ارغوانی پیرسلامی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «بنیان‌های جامعه‌شناسی گسست در امنیت ملی عراق نوین»، با رویکرد نظری امنیت جامعه‌ای و روش توصیفی-تبیینی بر آن شده‌اند تا معما و گسست در امنیت ملی عراق نوین (دوره پساصدام) را در بستر شاخص‌های جامعه‌شناختی این کشور مورد مطالعه قرار دهند. سؤال اصلی آن‌ها این است که بنیان‌های جامعه‌شناختی عراق چه تأثیری بر گسست امنیت ملی این کشور در دروان جدید (بعد از اشغال) داشته است. در فرضیه عنوان کرده‌اند که شکاف‌های اجتماعی به‌عنوان نمود اصلی بنیادهای جامعه‌شناختی، با تغییر توازن هویت‌های موجود، از منظر پایگاه قدرت، عاملی است که زمینه را برای ایجاد چالش‌های امنیتی مهیا می‌کند. یافته‌های پژوهش آن‌ها نشان می‌دهد که از میان کشتگران اصلی شیعی، سنی و کردی، اهل سنت به‌دلیل تصورات هویتی و احساس ناامنی ناشی از پایین کشیده شدن از مسند قدرت، انگیزه بسیار بالاتری برای ابراز خشونت و حمایت از گروه‌های معارض دارند.

زارعان و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «موانع پیش‌روی روند دولت‌سازی در عراق» با استفاده از روش اکتشافی و به‌کارگیری ابزار کتابخانه‌ای و مصاحبه، به دنبال شناسایی موانع ساخت دولت‌اند. فرضیه آن‌ها این است که شکاف‌های اجتماعی در عراق که به‌دلیل توزیع طایفه‌ای جمعیت در جغرافیا فعال شده، به‌همراه فقدان زیرساخت‌های مورد نیاز برای دموکراسی‌سازی، ساختار قبایلی و عشایری و مداخلات خارجی، در روند دولت‌سازی اختلال ایجاد کرده است. بر اساس یافته‌های این تحقیق، دموکراسی توافقی به‌عنوان الگوی حاکم بر نظام

سیاسی از یک سو باعث تشدید شکاف‌های اجتماعی و از سوی دیگر، باعث ناکارآمد شدن حاکمیت سیاسی در عراق شده است و این‌ها از موانع دولت‌سازی در عراق به شمار می‌آید.

احمدی‌مقدم و عباس الوندی (۱۳۹۹) در مقاله خود با عنوان «عراق، ادیان، طوایف و اقوام، چالش‌های سیاسی و امنیتی» با هدف شناخت و تبیین دلایل، عوامل، ریشه‌ها و پیامدهای نظام طایفه‌ای در عراق، به دنبال ارائه راهبردهایی برای برون‌رفت از این چالش‌ها برآمده‌اند. یافته‌ها حاکی از آن است که ساخت طایفه‌ای عراق از ابتدای تشکیل پس از جنگ جهانی اول، فقدان هویت ملی، امتداد طوایف به خارج از مرزهای سیاسی، اشغال، تجاوز و دخالت‌های بیگانگان، ناامنی‌ها و حضور گروه‌های افراطی خشن، دولت ضعیف و ناکارآمد و فساد اداری از مهم‌ترین چالش‌های عراق مطرح محسوب می‌شود. راهبردهای برون‌رفت از این چالش‌ها از نظر این نویسندگان نیز تمرکز بر بهینه‌سازی دولت عراق، تحول اقتصادی، کارآمدی نیروهای امنیتی، میانجی‌گری میان بغداد و اقلیم کردستان، عبور از فرقه‌گرایی و ادغام هویت‌ها در هویت ملی و نیز وضع قانونی قاطع برای تعقیب فتنه‌گران بیان شده است.

حسینی و محفوظیان (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «افراطی‌گرایی مذهبی و بحران انسانی در خاورمیانه» با مطالعه موردی عراق و سوریه در حدفاصل ۲۰۱۴ تا ۲۰۱۸، به این سؤال پرداخته‌اند که افراطی‌گرایی مذهبی چه پیامدهایی از بُعد امنیت انسانی داشته است. در پاسخ نیز عنوان کرده‌اند که افراط‌گرایی مذهبی بیشترین خسارت را در بعد امنیت انسانی و به‌ویژه در ابعاد غذایی، بهداشتی و زیست‌محیطی به‌همراه داشته است.

پورغلامی و نادرپور (۱۴۰۳) در مقاله «هویت سیاسی فرقه‌ای و ثبات سیاسی در عراق: تحلیل مقایسه‌ای عصر صدام و پساصدام» به دنبال تبیین تأثیر هویت‌های سیاسی عراق پساصدام در ایجاد بی‌ثباتی سیاسی این کشور برآمده‌اند. سؤال اصلی آن‌ها این بود که هویت‌های سیاسی برآمده از عراق پساصدام چه تأثیری در بی‌ثباتی سیاسی این کشور داشته است؟ در یافته‌های خود به این نتیجه رسیده‌اند که گرایش به خرده‌گروه‌گرایی در برابر دولت ملی که به تشکیل هویت‌های مقاومت منجر شده است، عامل اصلی «بی‌ثباتی سیاسی» در چشم‌انداز آینده عراق خواهد بود.

در منابع انگلیسی نیز مطالعات بسیار متعددی به چشم می‌خورد. جاکوبی و نگاز^۱ (۲۰۱۸) در پژوهش خود، عوامل سیاسی-اقتصادی‌ای را که به فرقه‌گرایی و خشونت داخلی در عراق پس از

1. Jacoby & Neggaz

۲۰۰۳ انجامیده و نقش دولت موقت ائتلاف در شکل‌گیری فرایندهای دولت-ملت‌سازی بررسی کرده‌اند. جامعه نمونه آن‌ها مستندات سیاستی و اقدامات دولت موقت ائتلاف، سیاست‌های امنیتی و اقتصادی پس از اشغال بوده است. یافته‌های کلیدی پژوهش بدین صورت است که پویایی‌های فرقه‌گرایی بیشتر نتیجه طراحی‌های سیاستی و تحولات اجتماعی پس از اشغال است تا ریشه‌های باستانی نفرت، نقش قانون اساسی، رسانه و بازسازی اجتماعی-اقتصادی.

عثمان^۱ (۲۰۱۵) در کتاب خود با ترکیب منابع تاریخی و سیاست و همچنین جمع‌آوری منابع ثانویه از تاریخ عراق، سیاست‌های قومی و تحلیل‌های گفتگومانی، به تحلیل ایجاد و گسترش فرقه‌گرایی سنی-شیعی در عراق و نقش آن در شکل‌گیری دولت-ملت و سازوکارهای هویتی از ۱۹۲۰ تا حال حاضر پرداخته است. او چند پرسش کلیدی مطرح می‌کند: چگونه فرقه‌گرایی در فرایندهای دولت-ملت‌سازی عراق نقش‌آفرینی می‌کند؟ کدام نیروهای داخلی و بین‌المللی در نهادینه‌سازی یا تضعیف هویت ملی عراق دخیل‌اند؟ پیامدهای سیاسی-اجتماعی این فرایند برای حکمرانی و امنیت چیست؟ نتیجه اینکه به‌رغم سیاست همگن‌سازی که از سوی دولت عراق صورت گرفته، اما ترکیب فرقه‌ای ناهموار، نخبگان حاکم، احساس طرد از جانب سنی‌ها بعد از ۲۰۰۳ و گفت‌وگو فرقه‌گرایی در برنامه درسی عراق، اشکال پنهانی از مقاومت را در این کشور برانگیخته است.

اسمیت و رحمان^۲ (۲۰۱۹) در مقاله‌ای با هدف بررسی پیوستگی بین فرقه‌گرایی و فرایندهای دولت-ملت‌سازی در عراق پس از سال ۲۰۰۳، طی مصاحبه با ۳۰ فعال سیاسی و مدیران محلی در بغداد و نینوا و تحلیل محتوای اسناد دولتی و کدگذاری باز و چارچوب نظریه‌پردازی با استفاده از تحلیل محتوا و مقولات مقایسه‌ای، به این یافته‌های کلیدی دست یافته‌اند که روابط فرقه‌ای به‌شدت تحت تأثیر بازتوزیع قدرت و سیاست‌های امنیتی/ مالی بعد از اشغال است؛ هویت فرقه‌ای به‌عنوان ابزار مشروعیت سیاسی استفاده می‌شود.

الغراوی^۳ (۲۰۱۳) در مقاله‌ای با موضوع روابط فرقه‌ای و منازعه سیاسی-اجتماعی در عراق، بر پویایی‌های داخلی تشدیدکننده تمرکز کرده و نوشته است که حمله به عراق در سال ۲۰۰۳ ستون‌هایی را که جامعه «ملی» عراق بر آن‌ها بنا شده بود به‌شدت زیر سؤال برد. وی آنچه را

1. Osman

2. Smith & Rahman

3. Al-Qarawee

درگیری فرقه‌ای در عراق نامیده می‌شود ناشی از اختلافات مذهبی نمی‌داند، بلکه آن را عمدتاً به واسطه فقدان ارتباطات بین فرقه‌ای و ابزارهای مؤثر میانجی‌گری، در امتداد خطوط فرقه‌ای می‌داند.

قدور^۱ (۲۰۲۲) در پژوهش خود درصدد پاسخ به این سؤال‌ها برآمده که شکاف‌های قومی-فرقه‌ای عراق چه نقشی در روند تدوین قانون اساسی ۲۰۰۵ این کشور ایفا کرد و این قانون اساسی چه نقشی در تشدید بیشتر این شکاف‌ها داشته است. بر همین اساس، بیان کرده قانون اساسی که بعد از حمله سال ۲۰۰۳ به عراق و تحت تأثیر شدید ایالات متحده و بریتانیا و همچنین ذی‌نفعان قدرتمند عراقی (اعم از محلی و تبعیدی) تدوین شد، کاستی‌های زیادی به‌ویژه در موارد مربوط به تقسیم قدرت، حقوق فردی و آزادی‌های مدنی داشت. این کاستی‌ها شکاف‌های قومی-فرقه‌ای را افزایش داده و از آن زمان به آشفتگی بیشتر در عراق دامن زده است. نکته بسیار مهم مقاله این است که نویسنده چانه‌زنی‌های قومی-فرقه‌ای را با موشکافی بررسی کرده که بین بسیاری از ذی‌نفعان در تدوین قانون اساسی رخ داد و به تدوین سندی منجر شد که از آن زمان تا کنون عراق را در مسیر غیردموکراتیک قرار داده است.

داج^۲ (۲۰۲۳)، در مقاله‌ای با موضوع اجتماع‌گرایی و عدم انسجام دولت در عراق، با تکیه بر منابع ثانویه شامل مقالات علمی، گزارش‌های سیاسی، تحلیل‌های نهادی و شاخص‌های قابل‌دسترس عمومی درباره ساختار احزاب و تخصیص منابع و با بررسی تعامل احزاب سیاسی، گروه‌های قومی-قبیله‌ای و ساختارهای نهادی، به تحلیل نقش اجتماع‌گرایی در عراق و ناهمخوانی‌های ساختاری دولت پرداخته است. پرسش‌های کلیدی مقاله این‌هاست: آیا مدل اجتماع‌گرایی به نفع ثبات و هم‌زیستی دینی-قومی در عراق است یا منجر به تضعیف دولت واحد و افزایش ناهمخوانی‌های ساختاری می‌شود؟ چگونه ساختارهای قدرت و منابع به شکل‌گیری یا تزلزل دولت-ملت در عراق کمک می‌کنند؟ پیامدهای این وضعیت برای سیاست‌های امنیتی، نهادی و سازوکارهای مشارکتی چگونه است؟

همه منابعی که در پیشینه بررسی شد سعی داشتند تا به‌نحوی فرقه‌گرایی در عراق و مشکلاتی را که پیش‌روی عراق ایجاد کرده تبیین نمایند. آن‌ها به نقش متغیرها و عوامل زیادی در این امر

1. Qaddour

2. Dodge

تأکید داشته‌اند. مقاله حاضر، ضمن استناد به این تحقیقات، سعی دارد تا از بُعدی دیگر و از جنبه امنیت ملی به مسئله فرقه‌گرایی در عراق بپردازد. هرچند همه پژوهش‌ها به نقش عوامل داخلی و خارجی در پدیده فرقه‌گرایی در عراق توجه داشته‌اند، اما نقش فرقه‌گرایی در منازعات حقوقی، سیاسی و اقتصادی و همچنین هویت ملی را نادیده انگاشته و یا کمتر به آن پرداخته‌اند. نکته دیگر این است که بیشتر منابع به تحولات بعد از اشغال عراق در فرقه‌گرایی اشاره داشته‌اند، اما مقاله حاضر به عراق پس‌اداعش نیز اشاره شده است. از این‌رو، این مقاله سعی دارد تا تحلیلی جامع و سیستماتیک از نقش فرقه‌گرایی در ایجاد مشکلات امنیت ملی در عراق از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۴ ارائه کند. استفاده از خود مفهوم و چارچوب فرقه‌گرایی برای تبیین رابطه میان فرقه‌گرایی و امنیت ملی نیز یکی از نکات قوت این مقاله است.

۳. مبانی نظری

اصطلاح فرقه‌گرایی ترکیبی از دو کلمه فرقه (sect) و ایسم (ism) است که به ترتیب به معنای گروهی از مردم و ایدئولوژی است؛ بنابراین، فرقه‌گرایی به معنای ایدئولوژی یک گروه است که آن را از دیگران متمایز و متفاوت می‌کند. طبق فرهنگ لغت آکسفورد، «حمایت قوی از یک گروه مذهبی یا سیاسی خاص است، به‌ویژه هنگامی که این حمایت منجر به خشونت بین گروه‌های مختلف شود.» به بیانی، «این عدم تحمل مذهبی است که یک فرقه مذهبی به دلیل آموزه‌های متفاوت خود در برابر دیگران دارد» (Wehmeier, 2000: 689). همچنین در تعریفی دیگر، «این پایبندی انحصاری به یک دیدگاه، آموزه یا مکتب فکری خاص است به گونه‌ای که دیدگاه‌های دیگران را کاملاً اشتباه و پیروان آن‌ها را کافر بدانند.» با توجه به تعاریف فوق، فرقه‌گرایی را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: «نگرش نامتساها یک مکتب فکری خاص نسبت به دیگران که بخش‌های مختلف جامعه را به گروه‌های متخاصم تقسیم می‌کند و بر اساس ایمان و نظام اعتقادی، علیه یکدیگر نفرت ایجاد می‌کند.» از سوی دیگر، فرقه‌گرایی به‌عنوان یک نظم سیاسی مبتنی بر هویت مذهبی-فرقه‌ای و خودمختاری جمعی تعریف شده است. این امر با نابرابری سیاسی بین گروه‌های مذهبی همراه است؛ بنابراین، فرقه‌گرایی یک سیستم خاص است که در آن وابستگی مذهبی پیامدهای سیاسی دارد و افراد و گروه‌های اجتماعی را در چارچوب سلسله‌مراتبی قرار می‌دهد. هویت‌های فرقه‌ای متفاوت، روابط قدرت را نیز تنظیم می‌کند. در این بازی، در حالی

که یک گروه به‌عنوان دارای حق انحصار سیاسی عمل می‌کند، گروهی دیگر از نظر سیاسی تابع است، حتی از حاکمیت محروم می‌شود و وظایف اجتماعی دیگری را انجام می‌دهد (van den Boogert & Maurits, 2012).

بنابراین، فرقه‌گرایی سیاسی را می‌توان چنین تعریف کرد: بسیج جوامع فرقه‌ای، احساسات، خاطرات، باورها، آرزوها و ترس‌های آن‌ها برای اهداف سیاسی. هویت‌ها زمانی سیاسی می‌شوند که بازیگران «داستان‌های معتبری را از مواد فرهنگی موجود جمع‌آوری کنند، به‌طور مشابه مرزهای ما و آن‌ها را ایجاد کنند، هم داستان‌ها و هم مرزها را به‌عنوان تابعی از شرایط سیاسی فعلی فعال کنند و برای سرکوب مدل‌های رقیب مانور دهند» (Tilly, 2006: 216). بازیگران سیاسی ممکن است بسته به جایگاه خود در یک نظم سیاسی، در پی اصلاح یا حفظ پیکربندی‌های سیاسی موجود باشند (Saouli, 2012: 8-27).

لذا نظم سیاسی فرقه‌ای یک نظام است و باید در کلیت آن در نظر گرفته شود که هم «اقلیت‌های» تحت سلطه و هم «اکثریت‌های سلطه‌گر» را دربر می‌گیرد. در عصر مدرن، با توسعه دولت متمرکز، نظم بوروکراتیک و فضای عمومی، نمی‌توان فرقه‌گرایی را منوط به یک قشر خاص در جامعه دانست؛ به عبارت دیگر، با دادن ویژگی‌های خاص (مذهبی-فرقه‌ای) به یک قشر از جامعه، ماهیت کل نظام سیاسی، با گفتمان اکثریت غالب، تعریف می‌شود. در واقع، نظم هنجاری با تعریف گروه هژمونیک شروع می‌شود، نه از تعریف گروه‌هایی که در حاشیه قدرت قرار دارند (Lewis, 1996: 135)؛ بنابراین، فرقه‌گرایی سیستمی است که کل نظم سیاسی را بر اساس اصول فرقه‌ای ساختارمند می‌کند. شش نوع هویت فرقه‌ای قابل‌شناسایی است که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. فرقه‌گرایی مذهبی: این هویت در سطح اعتقادی و حقایق دینی یا به عبارت دیگر، به‌عنوان یک هویت جهانی یا ملی که پیرامون مجموعه‌ای از حقایق دینی سازمان یافته و مشخص شده است. فرقه‌گرایی با باورهای مذهبی مرتبط است، جایی که افراد به یک دسته مذهبی خاص تعلق دارند و این امر آن‌ها را از دیگران که به دسته‌های مذهبی مختلف تعلق دارند متمایز می‌کند (Ouifi, 2005: 54). این تمایز مذهبی نوع خاصی از کنش سیاسی را نیز تجویز می‌کند.

۲. فرقه‌گرایی فرعی: به‌عنوان چارچوبی که از طریق آن می‌توان روابط اجتماعی و قدرت را در یک محیط ملی معین واسطه کرد.

۳. فرقه‌گرایی ملی: در سطح دولت-ملت و به‌عنوان بستری که هویت ملی از طریق آن عرضه می‌شود. بخش دیگری از فرقه‌گرایی ملی در قالب هویت قومی تداعی می‌شود. فرقه‌گرایی قومی با هدف کسب نتایج سیاسی خاص به بسیج نیروها مبادرت می‌ورزد.

۴. فرقه‌گرایی فراملی: به‌عنوان منشوری برای روابط بین‌الملل، همبستگی‌های بین‌المللی و رقابت ژئواستراتژیک عرضه می‌شود (Haddad, 2020).

۵. فرقه‌گرایی سیاسی: می‌توان متوجه شد که گفتمان فرقه‌ای می‌تواند به ایدئولوژی سیاسی تبدیل شود که جامعه را در مبارزه برای قدرت بسیج می‌کند. این به مرور زمان می‌تواند بسیجی مبتنی بر هویت مذهبی-فرقه‌ای برای ابراز نارضایتی‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ایجاد کند که منجر به دیدگاه‌های متضاد جامعه و نظم سیاسی آن شود. این نوع را می‌توان فرقه‌گرایی سیاسی نامید (Jabar, 2013).

۶. فرقه‌گرایی خشونت‌آمیز: در آن مبارزه قدرت به شکل رویارویی‌های خشونت‌آمیز، جابه‌جایی جمعیت، قتل‌عام غیرنظامیان بر اساس هویت مذهبی-فرقه‌ای سر برمی‌آورد. خشونت بیشتر باعث تشدید فرقه‌ای، آگاهی گروهی و تغییر ساختار جمعیتی بر اساس توزیع مجدد فرقه‌ای می‌شود. خشونت همچنین احزاب سیاسی فرقه‌ای را به شبه‌نظامیان مسلح تبدیل می‌کند. خشونت توده‌ای به سرعت در فضای جغرافیایی دگرگون می‌شود. در این مرحله فرقه‌ها با احزاب سیاسی و شبه‌نظامیان مسلح برابر می‌شوند (Cheterian, 2021).

هویت فرقه‌ای با تعامل دائمی بین این ابعاد شکل می‌گیرد و بازتولید می‌شود. به این ترتیب، پارامترهای هویت فرقه‌ای و روابط فرقه‌ای بسته به اینکه کدام‌یک از این ابعاد به یک زمینه خاص مرتبط‌تر است، متفاوت خواهد بود (Hinnebusch, 2018). عراق در بستر تاریخی شکل‌گرفته آن همواره میزبان فرقه‌ها و گروه‌های مذهبی و سیاسی مختلفی بوده است که با عینیت یافتن ساختار نامتوازن قدرت کنش سیاسی با اهداف فرقه‌ای را به گفتمان غالب تبدیل نموده است. در دوران پساصدام و با به‌هم‌ریختن تعادل قدرت، فرقه‌گرایی در اشکال متعددی ظهور و بروز پیدا نمود و شاکله نهادی و امنیتی این کشور را در معرض آسیب‌های زیادی قرار داد. بسیاری از مشکلات و نارسایی‌های قوام‌یافته در عراق پساصدام در پیوندی انکارناشدنی با سیاسی شدن فرقه‌گرایی در این کشور قرار دارد. متن حاضر گسست امنیت ملی در پرتو فوران فرقه‌گرایی نوین را بررسی می‌کند. لذا پیرو تشریح چارچوب مفهومی مقاله، تلاش شده تا با تأسی از شاخص‌هایی چون فرقه‌گرایی

مذهبی، سیاسی و قومی، پیامدهای چنین پدیده‌ای بر امنیت ملی عراق تبیین شود. در بخش بعدی ابتدا روند نظام سیاسی فرقه‌محور در عراق تشریح می‌شود، سپس به تبیین مسئله اصلی پژوهش در قالب تأثیر فرقه‌گرایی بر امنیت ملی پرداخته می‌شود.

۴. اشغال عراق در ۲۰۰۳ و استقرار نظم سیاسی نوین

در سال ۲۰۰۳، ائتلاف به رهبری ایالات متحده و متحدانش در میان رهبران تبعیدی اپوزیسیون عراقی به رهبری احمد چلبی، به سرعت دولت عراق را که در سال ۱۹۲۰ توسط بریتانیایی‌ها تأسیس شده بود و دارای یک سیستم سیاسی متمرکز مبتنی بر اقتصاد دستوری بود، منحل کرد. رهبران جدید بغداد به‌جای ساختار قدیمی، یک دولت غیرمتمرکز و شبه‌فدرال مبتنی بر اقتصاد بازار تأسیس کردند. این رهبران جدید از صفوف گروه‌های اسلام‌گرای شیعه و احزاب ملی‌گرای کرد بودند که در نیمه دوم قرن بیستم در مخالفت با رژیم بعثی صدام حسین تشکیل شده بود. این نخبگان، با الهام از خاطرات تلخ حکومت نخبگان سابق رژیم بعثی، دولت‌سازی و مصالحه سیاسی را فرصتی برای کسب قدرت و محدود کردن تهدیدات وجودی علیه جوامع قومی یا فرقه‌ای خود می‌دیدند. در طول حمله سال ۲۰۰۳، همکاری ایالات متحده با رهبران اپوزیسیون عراقی الگوی فرقه‌محور را در این کشور تشدید کرد. رهبران جدید با ائتلاف به رهبری ایالات متحده برای ایجاد یک نظام سیاسی مبتنی بر هویت همکاری کردند که به‌عنوان «المحاصصه» شناخته شد. تحت عنوان سیستم المحاصصه، نمایندگی سیاسی بر اساس هویت قومی، مذهبی یا فرقه‌ای است. این نظم سیاسی از سال ۲۰۰۳ بر سیاست عراق حاکم بوده است (Mansour, 2019: 8).

جنگ ۲۰۰۳ لحظه تعیین‌کننده روابط فرقه‌ای در عراق است؛ زیرا در سال‌های پس از آن، فرقه‌گرایی به پایه و اساس نظم سیاسی جدید و مبنایی تبدیل شد که بسیاری از خشونت‌ها در عراق پس از جنگ بر اساس آن توجیه شد (Dawisha, 2008). استدلال می‌شود که تحولات جنگ پس از ۲۰۰۳، امکان تبدیل نامطلوب یک شکل تاریخی موجود از فرقه‌گرایی پیش‌پاافتاده به فرقه‌گرایی سیاسی / تهاجمی را فراهم کرد (Ismael & Fuller, 2009). جابه‌جایی قدرت و تغییرات سترگ در نظم سیاسی جدید، توازن تاریخی قدرت در عراق را رقم زد و گروه قومی مسلط به صورت برق‌آسا ابزار قدرت و سلطه را از دست داد و نیروهای مذهبی و قومی در حاشیه، بیکربندی مجدد قدرت را دست گرفتند. انتقام تاریخی از سوی نیروهای شیعی و کردی و همچنین

میل بازگشت به قدرت از سوی اعراب سنی، محور سیاست در عراق را در خطوط فرقه‌گرایانه فعال نمود و این نیروها در موسم جدید، پیکار علیه یکدیگر را آغازیدند. در ذیل پیامدهای عمده فرقه‌گرایی در عراق پس‌اصدام تبیین و تشریح می‌شود و نشان داده می‌شود که چگونه این پیامدها امنیت ملی در عراق را با گسست مواجه نموده‌اند. فرقه‌گرایی سه پیامد عمده را در عراق برجای گذاشته است: بحران هویت ملی، عدم وفاق ملی و بسترسازی مداخله خارجی.

۴-۱. عراق و بحران هویت ملی پس از ۲۰۰۳

آنچه پس از سال ۲۰۰۳ رخ داد باعث تشویق تفرقه، رقابت و حمایت از ظهور هویت‌های قومی رقیب به قیمت از دست دادن هویت ملی شد که این هویت‌های قومی دلایل زیادی برای تشدید گسترش خود با توجه به زوال و ضعف هویت ملی یافتند. اگرچه هدف مقدمه قانون اساسی ۲۰۰۵ ایجاد «عراق جدید، عراق آینده، عاری از فرقه‌گرایی، نژادپرستی، مجموعه دل‌بستگی منطقه‌ای، تبعیض و محرومیت» است، اما نمی‌تواند به چنین اهدافی دست یابد مگر اینکه هویت ملی یکپارچه‌ای داشته باشد که توسط نخبگان سیاسی از پیشینه‌های قومی مختلف نهادینه و ترویج شود.

به عقیده هیفا احمد، اگر هویت ملی عراقی‌ها برای همه در زیر سایه همه اقوام و مذاهب و فرقه‌ها و اقلیت‌ها وجود داشته باشد، این مانع از وجود هویت‌های قومی متمایز در برخی ویژگی‌ها نمی‌شود. احساسات مذهبی و فرقه‌ای که مانع همزیستی در عراق نمی‌شود (Mohammed, 2012: 10). هویت ملی یک پیوند حقوقی، سیاسی و اجتماعی است که بین فرد و دولت او وجود دارد. این بالاترین پیوند تابعیت و تعلق به کشور است که به موجب آن، فرد در ازای انجام وظایف و تعهداتی که طبق قانون اساسی بر عهده او گذاشته شده است، از حقوق و آزادی‌های خود و سایر قوانین قابل اجرا بدون هیچ‌گونه نقض غیرقانونی استفاده می‌کند (Zangana, 2014: 100). شاید مشکل ریشه‌ای فقدان یک دولت واحد باشد که بتواند هویت یکپارچه عراقی را نشان دهد که در آن همه تنوعات و فرقه‌های زبانی، مذهبی و قومی درهم آمیخته شده‌اند (Mohammed, 2013: 181).

ضعف شخصیت ملی در برابر تعلقات قومی و وابستگی‌های محدود به معنای ضعف در ساختار قانون اساسی و سیاسی دولت است که به هر نحوی شهروند را به این باور می‌رساند که وطن او

برای همه شهروندان نیست، بلکه برای عده‌ای از شهروندان است (Al-Douri, 2013: 304). این پیش‌زمینه هویتی در عراق سبب شده است تا عراق در قالب شکاف‌های مختلف قومی و فرقه‌ای ظهور و بروز نماید و به تبع فعال شدن گسل‌های هویتی، منافع فرقه‌ای نیز جایگزین منافع ملی شده است و هریک از هویت‌های موجود در بطن فرهنگی عراق با توسل به ابزارهای گوناگون در پی بسط قدرت و منافع هویتی به قیمت هویت کلان عراقی باشند. بحران هویت ملی در عراق خود به‌عنوان پیامد اصلی تشدید فرقه‌گرایی زمینه‌های منازعه در سطوح مختلفی را در عراق به همراه آورد که امنیت ملی این کشور را به شدت متأثر ساخت، در این بخش سه حوزه حقوقی، سیاسی و اقتصادی به‌عنوان پیامدهای بحران هویت ملی در عراق به بحث گذاشته می‌شود.

۴-۱-۱. بحران هویت ملی و منازعه حقوقی

اولین نمود برآمده از بحران هویت ملی در عراق در قالب منازعات حقوقی بر سر قانون اساسی این کشور بود تا مشخص شود که شکل‌دهی به یک عراق منسجم و واحد دشواری‌های خاص خود را دارد. تضاد و تعارض بر سر قانون اساسی و بسیاری از مواد آن باعث شد تا بسیاری از نیروهای ضد دولت با توسل به چنین موادی به ساخت دولت در عراق حمله‌ور شده و با شکست دولت به تضعیف امنیت ملی در عراق کمک نمایند. رویکرد متعارض نیروهای قومی-مذهبی عراق بر سر نظام حکمرانی آینده، توزیع منابع نفتی و گازی، سرنوشت مناطق مورد مناقشه، هویت ملی عراق، فدرالیسم، آینده حزب بعث و بسیاری از دیگر از فزاینده‌های موجود در قانون اساسی سنگ بنای اصلی خطوط فرقه‌گرایی در عراق را طرح‌ریزی نمود (Jabar, 2005: 1-8).

قانون اساسی جدید که جایگزین قانون اساسی موقت بعث شد به دنبال گسست از گذشته بود. به‌جای شعارهای انقلابی عرب‌گرایی، سوسیالیسم و وحدت عراق، قانون اساسی ۲۰۰۵ تأکید جدیدی بر شخصیت اسلامی ملت داشت و تصریح کرد که عراق یکی از اعضای مؤسس و فعال اتحادیه عرب است که بر اساس مفاد و منشور آن عمل می‌کند و از سوی دیگر، بخشی از جهان اسلام است. مهم‌تر از همه، قانون اساسی ۲۰۰۵ منعکس‌کننده ترکیبی بین ناسیونالیسم قومی-فرهنگی و اخلاق مدنی‌تر بود. تفاوت‌های فرهنگی و حقوق جمعی اعم از مذهبی و قومی را به رسمیت شناخت. این یک سیستم چندفرهنگی نبود، بلکه یک «دموکراسی مذهبی محور» بود که در آن تفاوت‌ها نهادینه شده بود. مشکل این بود که چگونه می‌توان حقوق فردی و برابری را با هویت‌های جمعی چندگانه - بدون برتری دادن به یک گروه خاص - در کشوری که فاقد میراث

سیاسی دموکراسی بود ترکیب کرد. موضوع دیگر این بود که چگونه می‌توان مشارکت معنادار اقلیت را تحت نظام جدید حکومت اکثریتی شیعیان فراهم کرد. یک فرمول مناسب برای رفع نگرانی‌های اهل سنت و سایر ملت‌های در حاشیه لازم بود (Machlis, 2022: 47).

این قانون مقدمه بیگانگی جوامع سنی با نظم جدید مستقر را فراهم نمود. قهر سیاسی و نظامی گروه‌های سنی عرب با مفاد قانون اساسی عراق اولین ضربه را بر پیکره دولت در عراق پس‌اصدام وارد نمود که این قهر سیاسی در بایکوت کردن مفاد همه‌پرسی قانون اساسی در سال ۲۰۰۵، نمود عینی یافت و در بُعد سیاسی نیز شاهد خشونت سیاسی و قهری شبه‌نظامیان سنی با دولت مرکزی عراق بودیم. انتخابات ۲۰۰۵ به‌خوبی نشان داد که ۹۰ درصد آرا بر اساس شکاف‌های قومی و هیوت فرقه‌گرا بوده است (حق‌پرست و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۶). از سوی دیگر، عدم شفافیت نسبت به مناطق مورد مناقشه چون شهر کرکوک با منابع نفتی زیاد، اختلافات میان کردها و دولت شیعی در عراق را حفظ نمود (سمیعی اصفهانی و نوروزی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۱۱۸). این معضل همچنان بخش بزرگی از منازعه کردی-عربی را به خود اختصاص داده است.

۴-۱-۲. بحران هویت ملی و منازعه سیاسی

دومین حوزه منازعه‌خیز در عراق که به‌عنوان برآیند بحران هویت ملی در این کشور نمایان شد منازعات سیاسی در این کشور بود. منازعات سیاسی در عراق و تعارضات در هنگامه انتخابات ملی برای تشکیل دولت از عوامل تأثیرگذاری بود که در تضعیف قدرت دولت و امنیت ملی عراق قابل توجه است. در این کشور بحران هویتی در عراق در مرحله دوم به ظهور منازعات سیاسی هویت‌محور و فرقه‌محور در این کشور منجر شد (Al-Aloosy, 2023). سیستم سهمیه‌بندی فرقه‌ای جایگزین یک دیکتاتوری وحشیانه شد و عراق به‌طور غیررسمی به یک دولت انجمنی یا اجتماع‌گرایانه تبدیل شد (Dodge, 2020)؛ اما این مفهوم که تفاوت‌های فرقه‌محور را به اوج‌های جدید ارتقا داد، یک رقابت جمعی نزدیک‌بینانه بر اساس هویت‌های فرعی را اعلام کرد (Al-Aloosy, 2022). در نتیجه، اقلیت عرب سنی که دهه‌ها قدرت را در دست داشتند، واقعیت سیاسی جدید را رد کردند و خشم آن، شکل‌های خشونت‌آمیزی به خود گرفت که با حملات علیه نیروهای آمریکایی، حمله به زیارتگاه‌های شیعیان و متأخرتر نیز در ظهور داعش به اوج رسید و در سال ۲۰۱۴ برای سرنگونی دولت در بغداد به رقابت پرداختند.

کردها نیز در مناقشه روی داده در دوران پساصدام عمیقاً به ناسیونالیسم عراقی بی‌اعتماد شدند (Haddad, 2014) و در همه‌پرسی سال ۲۰۱۷، ۹۲ درصد آنان از استقلال عراق حمایت کردند (BBC World, 2017). حس حاشیه‌نشینی سنی‌ها در عراق پس از سال ۲۰۰۳، علاوه بر تحولات سیاسی که بر سیاستمداران سنی تأثیر گذاشت، بین سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۳ به تظاهرات آن‌ها منجر شد. در پویایی‌های برآمده از بهار عربی، به فرقه‌گرایی نخست‌وزیر نوری مالکی اعتراض کردند. پاسخ مالکی اعمال زور بر اساس برتری شیعیان و امتناع از انطباق اقتصادی با اعتراضات در این مناطق سنی‌نشین بود که به شورش داعش و در نهایت اعلام خلافت در موصل کمک کرد (Mansour, 2020). نظام انجمنی ایجادشده در عراق محیطی است که در آن هر فرقه‌ای، بدون تصور جامعه سیاسی کل‌نگر برای خدمت به منافع جامعه عراق نشان داده می‌شود. در مقابل، سیاستمداران برای پیشبرد منافع جوامع خود انتخاب شدند؛ اما در واقع، آن‌ها از تنظیمات سیاسی برای ایجاد رابطه‌ای مشتری‌مدارانه با جوامع فرعی جامعه عراق سوءاستفاده کردند. این امر منابع دولت را در اختیار تعداد معدودی سیاستمدار قرار داد که آن‌ها را قادر ساخت تا در برابر هرگونه تلاش برای تغییر که منافع آن‌ها را تهدید می‌کند مقاومت کنند.

۴-۱-۳. بحران هویت ملی و منازعه اقتصادی

آخرین عرصه مهم در عراق که به‌عنوان نمود بحران هویت ملی به عرصه تاخت‌وتاز نیروهای سیاسی فرقه‌گرا در این کشور تبدیل شده بود، حوزه دسترسی به منابع اقتصادی و رانت نفتی در این کشور بود. دسترسی شیعیان و کردها به نفت و محرومیت اعراب سنی به چنین منابعی یکی از اصلی‌ترین حوزه‌های منازعه در عراق بود. توزیع ثروت و تقسیم مکانی آن بر مبنای سیاست‌های فرقه‌محور باعث شده بود تا بسیاری از نیروهای محروم از رانت برای بازتوزیع ثروت به ابزارهای خشونت‌آمیز متوسل شوند و سهم عظیمی از روند تضعیف قدرت دولت و امنیت ملی در عراق را بر عهده گیرند (Torvik, 2002).

با این حال، قانون اساسی و پیشنهاد قانون جدید منابع زیرزمینی در مورد مکانیسم متمرکز و غیرمتمرکز تولید و توزیع نفت در ابهام باقی ماند. توسعه سیستم فدرال در اقلیم کردستان، کردها را از عواید رانتی تا حدودی بهره‌مند می‌کرد. از دیگر سو، سیاست‌گذاری توزیع و تخصیص منابع رانتی یادشده توسط سیستم مرکزی در میان مناطق مختلف کشور به‌ویژه بخش‌های پیرامونی

چندان مورد قبول این بخش‌ها قرار نگرفته و احساس تبعیض و نابرابری در سال‌های گذشته عمق بیشتری پیدا کرده است (Ahmad, 2020).

از طرفی شکست برنامه‌های نئولیبرال اقتصادی آمریکا برای تحول در ساختار حکمرانی و بنیان‌های اقتصاد سیاسی عراق به افزایش رفتارهای رانت‌خواهانه در این کشور منجر شد. عدم شکوفایی اقتصادی ناشی از این برنامه‌ها یک اقتصاد رانتی مبتنی بر توزیع مجدد منابع را رقم زد که نزاع‌های قومی و مذهبی و نبرد میان سازمان‌های مختلف شورشی ماحصل آن بود (Looney, 2006). لذا معضلی که در عراق پس‌اصدام فراروی عرصه اقتصادی این کشور قرار دارد دارای ماهیت شکنندگی سیستمی است که نیروها و احزاب فرقه‌گرا عراقی و جویندگان رانت، استقرار سیاسی حاکم را به چالش می‌کشند (Ismael & Ismael, 2015: 116-122). در واقع، نابرابری و عدم تعادل در تسخیر نهادهای اقتصادی در عراق خشونت‌ورزی برای کسب رانت و ثروت در این کشور را شعله‌ور نمود. محرومیت و محدودیت دسترسی اهل سنت عراق به مزایای سیاسی-اقتصادی را می‌توان یکی از محرک‌ها و پیشران اصلی بی‌ثباتی سیاسی و شکنندگی امنیت ملی در عراق تلقی نمود. جدول زیر پراکندگی منابع رانتی عراق به‌عنوان یک محور منازعه را نشان می‌دهد. جدول گویای آن است که عمده منابع نفتی عراق در مناطق شیعه‌نشین و کردنشین قرار دارد و مناطق سنی‌نشین با فقر منابع مواجه‌اند.

جدول ۱. پراکندگی میدان‌های بزرگ نفتی عراق

میدان	منطقه	ذخایر اثبات‌شده (میلیارد بشکه)
قورنا غربی	جنوب	۴۳
رومیلا	جنوب	۱۷
مجنون	جنوب	۱۲
زبیر	جنوب	۸
نهر عومر	جنوب	۶
شرق بغداد	مرکز	۸
کرکوک	شمال	۹
مجموع		۹۲

(منبع: کاظمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۴۸۱)

۴-۲. عدم وفاق ملی و امنیت ملی

فقدان وفاق و وحدت ملی در جوامع چندپاره و پسامنازعه به صورت چندوجهی و گسترده می‌تواند مشکلات و مصائب بزرگی را به وجود آورد. در صورت وفاق ملی، این نیروهای فروملی و ضدملی هستند که با حمله به نهادهای دولت درصدد برآوردن مطامع کوتاه‌مدت و جزئی‌نگر برمی‌آیند. عراق در دوران تشکیل تا کنون از عدم وفاق رنج می‌برد و این کشور در شکل‌دهی به یک وضعیت انسجام‌یافته در میان نیروهای سیاسی آن با شکست مواجه شده و کماکان فقدان وفاق ملی بزرگ‌ترین وجه بارز سیاست‌ورزی در این کشور است. در پرتو عدم اجماع و وفاق، مشکلات متعددی برای دولت در این کشور پدید آمد که سرانجام در تضعیف امنیت ملی این کشور خلاصه می‌شود. در ذیل تلاش می‌شود تا گونه‌های برآمده از وضعیت آشفته و عدم وفاق نیروهای سیاسی این کشور به نمایش گذاشته شود تا مشخص گردد که چگونه چنین پیامدهایی در زمینه شکننده نمودن ساخت دولت و تضعیف امنیت ملی عراق سهم بزرگی را بازی کرده‌اند. عدم وفاق ملی نیز با سه پیامد عمده برای تضعیف امنیت ملی در عراق همراه بود.

۴-۲-۱. عدم وفاق و ناکارآمدی نهادی

ناکارآمد نمودن نهادهای ملی در عراق و پیکربندی مجدد آن‌ها به نفع منافع حزبی و فرقه‌محور، اولین نمود از وضعیت وحدت‌گریز در عراق پس‌اصدام بود و سبب شد تا نهادهای ملی به واسطه تعرض گروه‌های فرقه‌محور در انجام کارویژه‌های صحیح با شکست مواجه شوند. ضعف نهادی در ضعف کلیت دولت تجمع شد و در بلندمدت امنیت ملی در عراق را شرحه‌شرحه نمود. بازتولید فرقه‌گرایی و تشدید این روند، سامان سیاسی عراق و پیکره نهادی این کشور را به سمت ازهم‌گسیختگی و چندپارگی سوق داد و عراق را در ذیل دولت‌های شکننده و ناتوان قرار داد که در اجرای کارویژه‌های دولتی عملاً یک روند رو به فرسایش را سپری می‌نمود. جدول ۲ به‌خوبی جایگاه عراق به‌عنوان یک دولت شکننده و ناکارآمد را نشان می‌دهد.

جدول ۲. شاخص‌های وضعیت شکننده در عراق برای دوره ۲۰۲۰-۲۰۰۷

Index Year	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2007	10	9.8	10	8	8.5	9.5	9.4	9	9.7	9	9	10
2008	9.9	9.8	9.8	7.8	8.5	9.3	9.4	9	9.6	9	9	10
2009	9.7	9.6	9.7	7.6	8.6	9.1	9	8	9.3	8.7	8.9	10
2010	9.5	9.6	9.3	7.6	8.8	9.3	9	8	9.1	8.5	8.7	9.5
2011	9.5	9.6	9	7	9	8.9	8.7	8	8.6	8.3	9	9.3
2012	9.9	9.6	9.7	7.7	8.7	8.6	8.4	8	8.3	8	8.5	9
2013	10	9.6	10	7.3	8.4	8.3	8.6	8	8.6	8.3	8.8	8.5
2014	10	9.6	10	7	8.1	8	8.7	8	8.7	8	8.5	7.9
2015	10	9.6	10	6.9	7.8	8.1	9.2	8	8.9	8.2	8.9	9.4
2016	10	9.6	9.8	6.8	7.5	7.9	9.2	8	8.9	8.1	9.4	9.7
2017	10	9.6	9.6	6.6	7.3	7.7	9.5	8	8.7	8.6	9.9	9.7
2018	9	9.6	9.3	6.3	7	7.4	9.2	8	8.4	8.7	9.6	9.4
2019	8.7	9.6	8.8	5.9	6.7	7.1	8.9	9	8.1	8.4	9.1	9.1
2020	8.2	9.6	8.5	5.6	6.4	6.8	9.1	8	7.8	8.1	8.6	8.8

نمره صفر کمترین و نمره ۱۰ بالاترین

(منبع: Zahra et al, 2023:1452)

جدول ۲ نشان می‌دهد که شاخص وضعیت شکننده در عراق بین ۹۵٫۹ تا ۱۱۱٫۴ امتیاز قرار دارد که سطح بالایی از شکنندگی را ثبت می‌کند (شاخص وضعیت شکننده: صفر (کم) و ۱۲۰ (بالا)). میانگین شاخص وضعیت شکننده عراق در دوره تحقیق ۱۰۴٫۶۳ امتیاز بوده است. این امر مؤید دلیل کاهش اکثر متغیرهای کلان اقتصادی و نیز تأخیر و عدم اعمال برنامه‌های توسعه پایدار است. بیشتر مازاد مالی ناشی از درآمدهای نفت خام، توزیع نادرست منابع اقتصادی، اختلال در فرایند تولید، افزایش فساد اداری و مالی، بی‌توجهی و تخریب تأسیسات حیاتی عمومی، عدم مشارکت بخش خصوصی در ایجاد اقتصاد محلی است (Zahra et al, 2023: 1452).

سیستم قومی فرقه‌گرایی عراق به تسلط بیشتر سیاست‌ها توسط گروه‌هایی منجر شده که قدرتش ناشی از تشویق ترس و بی‌اعتمادی نسبت به سایر جوامع است و تا حدی به‌عنوان ابزاری برای پنهان کردن رفتار غارتگرانه و فساد استفاده شده است. مناصب ارشد دولتی در مواقعی توسط افرادی اشغال شده که هیچ کسب‌وکاری در آنجا ندارند و تنها هدف آن‌ها دسترسی ایمن به منابع عمومی بوده است. این دسترسی بر لزوم پیکربندی مجدد نهادی در عراق استوار بوده است؛ لذا تسخیر نهادی به نفع منافع فرقه‌ای ویژگی بارز سیاست و هویت در عراق است (Al-Ali, 2023).

این امر باعث ترویج فساد و ضعف دولت نیز شده و به شکنندگی این نهاد و نهادهای مرتبط هم منجر شده است. نهاد دولت در عراق به صورت متداوم از سوی سازمان‌های قدرتمند شبه‌دولتی مورد تهدید قرار گرفته است و بسیاری از نهادهای عراقی در راستای منافع گروه‌های نیروهای سیاسی پیکربندی شده‌اند که این امر سبب شده تا نهادها در عراق از وابستگی به مسیر خاصی پیروی کنند؛ چنان‌که به‌عنوان نهادهایی مستقل و ملی فاقد کفایت لازم هستند (حاجی‌یوسفی و حسینی‌زاده، ۱۳۹۷: ۵۱-۵۳). دولت‌سازی شامل ایجاد سیستم‌ها و نهادهای دولتی مؤثر است و مسئله نهادها به‌عنوان یکی از پایه‌های ثبات و دوام دولت در نظریه‌های مختلف مورد بحث قرار گرفته است؛ به‌نحوی که تضعیف نهادی رابطه معنادار و انکارناپذیری با تضعیف اقتدار و امنیت ملی دارد.

۴-۲-۲. عدم وفاق و خیزش تروریسم

دومین بُعد برجسته در نبود فقدان وفاق ملی در عراق تولید و تشکیل گروه‌های ضددولتی و تروریست در عراق بود. فقدان وفاق ملی در این کشور به این امر دامن زد تا بسیاری از نیروها از ائتلاف قدرت در عراق کنار گذاشته شوند و برخی دیگر از نیروها نیز به‌صورت فراقانونی با دستیابی به منابع رانتی به موازات دولت به حکمرانی پردازند. به‌طور کلی، سنی‌ها نسبت به نظم سیاسی جدیدی که پس از سال ۲۰۰۳ با محوریت احزاب شیعه و کرد پایه‌ریزی شد، ابراز خشم کردند. سرنگونی رژیم سابق در سال ۲۰۰۳ به خشونت‌های فرقه‌ای ضددولتی در سراسر کشور، به‌ویژه در بغداد و استان‌های سنی‌نشین، دامن زد. در این دوره شاهد افزایش قتل‌های فرقه‌ای، آدم‌ربایی‌ها، شورش‌ها، تروریسم و خشونت شبه‌نظامیان بودیم (Rifaat & Kamaran, 2021: 16). شکست پروژه سیاسی در عراق و جذب اعراب سنی در ساختار سیاسی و اقتصادی عراق، این ایده را نزد گروه‌های سنی عراق زنده نگه‌داشت که مکانیسم‌ها و رویه‌های دموکراتیک در عراق عملاً شکست خورده‌اند و طرف شیعی در بغداد قائل به پذیرش قواعد دموکراتیک در کشور نیست. سرانجام و به‌دنبال عدم تحقق اهداف و آمال گروه‌های سنی در تعامل با دولت مرکزی، گروه‌های تروریستی به‌عنوان نماینده جامعه سنی، با پیگیری رویکردی مسلحانه، به مقابله با نیروهای دولت مرکزی در مناطق سنی‌نشین عراق پرداختند (Katzman, 2015: 1-14). اوج حملات تروریستی با تولد داعش در عراق به منصفه ظهور رسید که در این دوران عراق شاهد سیل

عظیم مرگ‌ومیر و تلفات انسانی بود. جدول ۳ به‌خوبی مؤید تلفات انسانی تشدید تروریسم در عراق است.

جدول ۳. آمار تلفات غیرنظامیان در عراق از ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۹

سال	Jan	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Aug	Sep	Oct	Nov	Des	تعداد
۲۰۰۳	۳	۲	۳۹۷۷	۳۴۳۸	۵۴۵	۵۹۷	۶۴۶	۸۳۳	۵۶۶	۵۱۵	۴۸۷	۵۲۴	۱۲,۱۳۳
۲۰۰۴	۶۱۰	۶۳۳	۱۰۰۴	۱۳۰۳	۶۵۵	۹۱۰	۸۳۴	۸۷۸	۱۰۴۲	۱۰۳۳	۱۶۷۶	۱۱۲۹	۱۱,۷۳۷
۲۰۰۵	۱۲۲۲	۱۲۹۷	۹۰۵	۱۱۴۵	۱۳۹۶	۱۳۴۷	۱۵۳۶	۲۳۵۲	۱۴۴۴	۱۳۱۱	۱۴۸۷	۱۱۴۱	۱۶,۵۸۳
۲۰۰۶	۱۵۴۶	۱۵۷۹	۱۹۵۷	۱۸۰۵	۲۲۷۹	۲۵۹۴	۳۲۹۸	۲۸۶۵	۲۵۶۷	۳۰۴۱	۳۰۹۵	۲۹۰۰	۲۹,۵۲۶
۲۰۰۷	۳۰۳۵	۲۶۸۰	۲۷۲۸	۲۵۷۳	۲۸۵۴	۲۲۱۹	۲۷۰۲	۲۴۸۳	۱۳۹۱	۱۳۲۶	۱۱۲۴	۹۹۷	۲۶,۱۱۲
۲۰۰۸	۸۶۱	۱۰۹۳	۱۶۶۹	۱۳۱۷	۹۱۵	۷۵۵	۶۴۰	۷۰۴	۶۱۲	۵۹۴	۵۴۰	۵۸۶	۱۰,۲۸۶
۲۰۰۹	۳۷۲	۴۰۹	۴۳۸	۵۹۰	۴۲۸	۵۶۴	۴۳۱	۶۵۳	۳۵۲	۴۴۱	۲۲۶	۴۷۸	۵,۳۸۲
۲۰۱۰	۲۶۷	۳۰۵	۳۳۶	۳۸۵	۳۸۷	۳۸۵	۴۸۸	۵۲۰	۲۵۴	۳۱۵	۳۰۷	۲۱۸	۴,۱۶۷
۲۰۱۱	۳۸۹	۲۵۴	۳۱۱	۲۸۹	۳۸۱	۳۸۶	۳۰۸	۴۰۱	۳۹۷	۳۶۶	۲۸۸	۳۹۹	۴,۱۶۲
۲۰۱۲	۵۳۱	۳۵۶	۳۷۷	۳۹۲	۳۰۴	۵۲۹	۴۶۹	۴۲۲	۴۰۰	۲۹۰	۲۵۳	۲۹۹	۴,۶۲۲
۲۰۱۳	۳۵۷	۳۶۰	۴۰۳	۵۴۵	۸۸۸	۶۵۹	۱۱۴۵	۱۰۱۳	۱۳۰۶	۱۱۸۰	۸۷۰	۱۱۲۶	۹,۸۵۲
۲۰۱۴	۱۰۹۷	۹۷۲	۱۰۲۹	۱۰۳۷	۱۱۰۰	۴۰۸۸	۱۵۸۰	۳۳۴۰	۱۴۷۴	۱۷۳۸	۱۴۳۶	۱۳۲۷	۲۰,۲۱۸
۲۰۱۵	۱۴۹۰	۱۶۲۵	۱۱۰۵	۲۰۱۳	۱۲۹۵	۱۳۵۵	۱۸۴۵	۱۹۹۱	۱۴۴۵	۱۲۹۷	۱۰۲۱	۱۰۹۶	۱۷,۵۷۸
۲۰۱۶	۱۳۷۴	۱۲۵۸	۱۴۵۹	۱۱۹۲	۱۲۷۶	۱۴۰۵	۱۲۸۰	۱۳۷۵	۹۳۵	۱۹۷۰	۱۷۳۸	۱۱۳۱	۱۶,۳۹۳
۲۰۱۷	۱۱۱۹	۹۸۲	۱۹۱۸	۱۸۱۶	۱۸۷۱	۱۸۵۸	۱۴۹۸	۵۹۷	۴۹۰	۳۹۷	۳۴۶	۲۹۱	۱۳,۱۸۳
۲۰۱۸	۴۷۴	۴۱۰	۴۰۲	۳۰۳	۲۲۹	۲۰۹	۲۳۰	۲۰۱	۲۴۱	۳۰۵	۱۶۰	۱۵۵	۳,۳۱۹
۲۰۱۹	۳۲۳	۲۷۱	۱۲۳	۱۴۰	۱۶۶	۱۳۰	۱۴۵	۹۳	۱۵۱	۳۶۱	۲۷۴	۲۱۵	۲,۳۹۲

(منبع: Hamourtziadou & Bulent, 2020)

درباب تضعیف اقتدار و امنیت ملی عراق می‌توان گفت نیروهای شبه‌نظامی و مسلح که توان به‌کارگیری خشونت را دارند می‌توانند به‌راحتی انحصار قدرت از دولت را سلب کنند. بحران مشروعیت و ناکارآمدی دولت در مناطق سنی‌نشین و شکست رویه‌های دموکراتیک در عراق باعث شد تا داعش که اجماعی از گروه‌های مسلح مختلف بود اقتدار دولت در بسیاری از مناطق عراق را به چالش و فروپاشی بکشاند و بزرگ‌ترین ضربه را بر پیکره دولت عراق وارد کند، ضربه‌ای که بخش بزرگی از پروژه خارجی برای براندازی نظام سیاسی جدید و تضمین نفوذ نیروهای خارجی و ضد محور مقاومت بود (رجبی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۶).

۴-۲-۳. عدم وفاق و فساد

آخرین بُعد و یکی از مهم‌ترین پیامدهای عدم وفاق ملی در عراق توسعه و گسترش فساد سازمان‌یافته در ساختار دولت در این کشور بود. فساد پیوند نزدیکی با مسئله تضعیف اقتدار دولت در عراق دارد. به‌طور کلی، فساد یک امر فراگیر و ریشه‌ای در بافت سیاسی و اجتماعی تلقی می‌شود. در شاخص ادراک فساد سازمان شفافیت بین‌الملل، عراق در سال ۲۰۲۰ در رتبه ۱۶۰ از ۱۸۰ قرار گرفت. فساد اداری یکی از فوری‌ترین مسائلی است که باید به آن پرداخته شود؛ زیرا کل جامعه از جمله خدمات، آموزش، بهداشت و بازسازی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. مقابله با فساد برای یک قرارداد اجتماعی قوی که از توسعه پایدار حمایت می‌کند و برای توسعه نهادها و قوانین سیاسی فراگیر و نماینده ضروری است (O'Driscoll et al, 2022: 22-23). به‌دلیل تسخیر نهادهای پیگیری‌کننده از سوی نیروهای قدرتمند عراقی، مقابله با ریشه‌های ساختاری و سیستمی فساد ذاتی در سیستم حکومتی عراق پس از ۲۰۰۳ عملاً ناکارآمدی خویش را به اثبات رسانده است؛ به‌گونه‌ای که ریشه دواندن این امر در اکثر نهادهای عراق فرسایش توان دولت و اقتدار ملی آن را تسریع کرده است (Kuoti, 2018).

خلأ قدرت ناشی از فروپاشی رژیم سابق ساختارهای فساد جدیدی را ایجاد کرد که در آن دو چیز نقش داشت: اول، ازهم‌پاشیدگی نظام نهادی و اختلال در همه بخش‌های تولید؛ دوم، وضع قوانین توسط نمایندگان بدون توجه به مصالح عمومی و به‌گونه‌ای که منافع شخصی خود و احزاب خود را تأمین کند (Al-Musawy et al, 2019: 302). در یک مورد مرتبط با دولت السودانی، در تابستان ۲۰۲۲ یک کمیسیون مبارزه با فساد عراق بزرگی را کشف کرد که در آن ۷۰۰ میلیون دلار آمریکا از بانک‌های دولتی عراق به سرقت رفته بود. این کلاهبرداری منجر به وضعیتی از هرج‌ومرج و بی‌ثباتی در سیستم‌های بانکی دولتی شد (Foltyn, 2022). با سرایت ریشه‌های فساد در ساخت سیاسی و اقتصادی عراق دولت عراق عملاً در بحث پیشبرد برقراری امنیت ملی در این کشور با شکست روبه‌رو شد. حتی امروز در ادراک بسیاری از متخصصان و نهادهای بین‌المللی، شاخص فساد یکی از اصلی‌ترین گزینه‌ها برای فهم شکست دولت در عراق است و پیوند معناداری میان فساد و شکست دولت در عراق وجود دارد.

۴-۳. بازیگران خارجی و فرقه‌گرایی

دولت‌های فرقه‌محور به‌نوعی دولت‌هایی فاقد اقتدار محسوب می‌شوند که به‌سبب ازهم‌گسیختگی‌های داخلی و فروپاشی بنیان‌های ایجادکنندهٔ ثبات، بهترین بستر را برای مداخلهٔ بازیگران خارجی فراهم می‌کنند. این بازیگران نیز با حمایت از گروه‌های تحت‌الحمايه می‌توانند به عنصر تضعیف‌کنندهٔ امنیت ملی تبدیل شوند و بستر ساخت دولت در یک کشور را به چالش بکشند. عراق پس‌اصدام گویای تعمیق فرقه‌گرایی و بحران دولت‌سازی در پهنهٔ خاورمیانه است که به‌علت عدم اتحاد و انسجام لازم میان نیروهای مؤثر در سپهر سیاسی کشور به جولانگاه بازیگران خارجی تبدیل شده و هر یک از این بازیگران به‌تبع تعقیب منافع و اهداف خویش، با راه‌اندازی جنگ‌های نیابتی نقشی بی‌بدیل را در تضعیف امنیت ملی بر عهده داشته‌اند. در این بخش کم‌وکیف چگونگی مداخلهٔ دولت‌های خارجی در امور داخلی عراق به‌عنوان براینده فرقه‌گرایی ارزیابی می‌شود.

۴-۳-۱. آمریکا

اولین جنبهٔ اثرگذاری آمریکا بر امنیت ملی عراق در امر دولت‌سازی هدایت‌شده توسط این کشور نمایان شد. دولت‌سازی ایمن‌سازی‌شده و خارجی، مانع تلاش‌های از پایین به بالا و محلی برای حفظ صلح پس از دموکراسی‌سازی شد. دولت‌سازی مصلحت‌آمیز و ناسازگار، تحت حکومت موقت ائتلاف، به‌عنوان یک دولت اشغالگر، نهادهای دولتی ضعیف و بسیار شکننده‌ای را ایجاد کرد که مستعد تصرف نخبگان قومی بودند و یک دستگاه قهری ضعیف و بسیار پراکنده که قادر به اعمال موفقیت‌آمیز انحصار بر استفاده از زور در داخل قلمرو خود نبود. تأکید بیش از حد بر بازسازی پس از جنگ، بازسازی اقتصادی نئولیبرالی و اصلاحات نهادی و سیاسی نتوانست نهادهای موازی صلح‌سازی را ایجاد کند. این تهاجم و اشغال خارجی بدون حمایت دیپلماتیک بین‌المللی عمدتاً به گروه محدودی از عراقی‌های تبعیدی وابسته بود؛ بنابراین، دولت‌سازی آمریکا از بحران‌های مشروعیت متعدد و متداخل رنج می‌برد که مسیر را برای ظهور مجدد استبداد و تمایل به چرخه‌های دائمی و فراگیر خشونت را افزایش داد (Mako & Edgar, 2021: 25-40).

توبای داج درباب دولت‌سازی شکننده و محاسبه‌نشدهٔ آمریکا در عراق اعتقاد دارد که اتکا به گروه محدودی از نخبگان مخالف شیعه و کرد عراقی در طول برنامه‌ریزی قبل و بعد از جنگ، منافع جمعی را با دولت‌سازی درهم آمیخت. در نتیجه نظام پیمان انحصاری نخبگان قومی، با مدون

کردن تعاملات استراتژیک نخبگان قومی-فرقه‌ای، مانع ایجاد صلح و کامیابی روند دولت‌سازی در دوران پساصدام شد (Dodge, 2021: 465). فرمان بعثی‌زدایی و انحلال نیروهای مسلح دومین بُعد از اقدامات فرقه‌محور در عراق را بروز داد. نیروهای اخراجی در فرایندی انتقامی به بزرگ‌ترین جریان ضددولتی در عراق تبدیل شد و شکاف‌های فرقه‌ای را بنیان نهاد. بنابراین، فقدان امنیت به حضور شبه‌نظامیان در صحنه سیاسی عراق کمک کرد. این امر حتی مورد حمایت مردم نیز واقع شد؛ زیرا شبه‌نظامیان به تنها مکانیسم تأمین امنیت در کشور تبدیل شده بودند. علاوه بر این، مرزهای کنترل‌نشده نیز باعث ورود انواع شورشیان و مبارزان به خاک عراق شد. قاچاقچیان نیز به صورت غیرقانونی اقدام به فروش نفت می‌کردند و انواع فعالیت‌های جنایی در این کشور شکوفا شد (Katzman, 2015).

بخشی دیگر از کنش‌ورزی‌های آمریکا در عراق که تأثیری جدی در تشدید سیاست‌های فرقه‌گرایانه در عراق داشت، مداخلات سیاسی و یا به‌نوعی جنگ‌های نیابتی این کشور در رقابت با ایران و سایر کشورهای ذی‌نفع در عراق بود تا در ورای چنین سیاست‌هایی بتواند ضمن برهم زدن توازن قدرت، به دست برتر در تحولات عراق تبدیل شود. حمایت و سازمان‌دهی نیروی‌های جنبش بیداری عراق و همچنین حمایت از تشکیل نیروی‌های جیش الوطنی در استان الانبار عراق مصداق بارز تقویت گروه‌های فرقه‌گرا در عراق برای ایجاد توازن قدرت و تضعیف رقبا بود (Sullivan, 2013: 126-128).

۴-۳-۲. ترکیه

با تغییر توازن قدرت در عراق بسیاری از راهبردهای ترکیه بر اساس مختصات زمانی و مکانی دچار تغییر و تحول شد و سیاست‌هایی نوین همگام با پویایی‌های شکل گرفته در عراق در دستور کار قرار گرفت. در اولین نمود، ترکیه از سیاست‌های ضدکردی به سمت ایجاد روابط راهبردی با دولت اقلیم کردستان تغییر چهره داد؛ بنابراین، اولویت یافتن دولت حریم کردستان به‌عنوان متحد استراتژیک ترکیه در سیر تحولات عراق بخشی از پروژه یا راهبردهای ترکیه جهت تعدیل قدرت ایران و دولت شیعی بغداد بود که با ارتقای سطح روابط خویش با کردها به بازیگر اصلی در اقلیم کردستان مبدل گشت تا در مقابل نفوذ فزاینده ایران به سطحی از توازن قدرت با این کشور برسد. برای این استراتژی تدریجی اما نسبتاً موفق، ترکیه و دولت منطقه‌ای کردستان عراق، از سال ۲۰۰۷ به بعد به ایجاد روابط نزدیک‌تر و همکاری هرچه بیشتر در بُعد اقتصادی و سیاسی اقدام کردند.

حتی آمریکا نیز در این میان سعی کرد تا ترکیه و دولت اقلیم کردستان را به هم نزدیک کند (International Crisis Group, 2012).

مبارزه با نیروهای پ.ک.ک. بزرگ‌ترین تأثیر را بر تضعیف امنیت ملی عراق از سوی ترکیه نشان می‌دهد. اگرچه حذف این نیروهای کردی معارض ترکیه بخش زیادی از مداخلات ترکیه در عراق را توجیه می‌کرد، اما این استراتژی به بهانه مبارزه با پ.ک.ک. بخشی از نیت توسعه‌طلبانه ترکیه را در قالب نئوعثمانی‌گری جدید به منصفه ظهور رساند تا عملاً مطالبات دیرینه خویش مبنی بر الحاق موصل و کرکوک به ترکیه را عملیاتی نماید (Sardar, 2022: 6-8). بخش دیگر از جنبه مداخله‌گری در ارتباط با نیروهای عرب سنی جلوه پیدا کرد. ترکیه نیز مانند بسیاری از کشورهای عربی منطقه از قدرت‌گیری شیعیان در عراق ناراحت بود. حتی بخشی از نگرانی ترکیه به نفوذ ایران به‌خاطر جایگاه شیعیان در عراق بود؛ بنابراین، به‌دنبال قدرت‌گیری شیعیان در عراق ترکیه از گروه‌های سنی و سکولار حمایت می‌کرد. ترکیه معتقد بود که اگر قدرت و حکومت در عراق در اختیار گروه‌های سنی و سکولار قرار گیرد به معنای افزایش قدرت مانور ترکیه در عراق خواهد بود. لذا ترکیه همیشه از گروه‌های سکولار و سنی عراق حمایت می‌کرد. حمایت‌های انتخاباتی، حمایت از شخصیت‌های برجسته سنی و متحد نمودن بلوک‌های سنی و ترک‌منی هسته مرکزی چنین مداخله‌ای را آشکار می‌کند (The Arab Weekly, 2022).

۴-۳-۳. عربستان

عربستان به‌عنوان یک بازیگر قدرتمند با نگرانی از تحولات شکل‌گرفته در عراق، از استراتژی‌های متفاوتی برای تأثیرگذاری بر روندها و تغییر توازن قدرت در این کشور بهره جست؛ سیاست‌هایی که بیشتر در قالب دامن زدن بر بستر فرقه‌گرایی عراق تحقق پیدا کرد. حمایت‌های مالی و سیاسی از جریان‌های سنی و گروه‌های شورشی راهبردهای اصلی عربستان را برای تشدید بحران فرقه‌گرایی در عراق نشان می‌دهد. اگرچه عربستان سعودی در زمان حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳، از مداخله سیاسی و نظامی در این کشور اجتناب کرد، اما با قدرت‌گیری شیعیان در عراق و نارضایتی از شرایط حاکم بر عراق، برای تقویت جایگاه و موقعیت و حفظ منافع خود در عراق و سنی‌های به‌حاشیه‌رفته در ساختار سیاسی جدید این کشور، به کمک‌های مالی و نظامی برای افراد و گروه‌هایی مانند رهبران قبایل سنی یا «جنبش بیداری» اقدام کرد. بنابراین، نفوذ روحانیون سعودی در عراق و کمک‌های مالی ثروتمندان و جوانان عربستانی برای حمایت از مبارزان مختلف در

عراق، چالش‌هایی را در این کشور به وجود آورد. سربازان باتجربه عربستانی که در درگیری‌های مشابه در افغانستان، بوسنی، چین و دیگر مناطق - که یک هسته سخت از القاعده را برای اقدامات تروریستی تشکیل داده بودند - در نبردهای داخل عراق نیز در کنار القاعده مشارکت کردند. حتی در گزارش‌هایی که در آگوست ۲۰۰۷ منتشر شد، حجم مبارزان عربستانی در عراق بیشترین آمار را به خود اختصاص داده بود (Blanchard, 2010: 18-21).

با وجود این، در راستای تضعیف محور ایرانی-شیعی در عراق، عربستان سعودی اتحاد خود را صرفاً به سنی‌های عراق محدود نکرده و هر گروه سنی را هم متحد خود نمی‌پذیرد، بلکه گروه‌های سکولار عراقی بخشی از جریان اصلی مورد حمایت عربستان را در سیر تحولات عراق تشکیل می‌دهند. برای مثال، عراق در انتخابات عراق در سال‌های ۲۰۰۵ و ۲۰۱۰ از حزب العراقیه حمایت کرد (Yıldırım & Lan, 2019)؛ بنابراین، سیاست‌ها و دخالت‌های عربستان سعودی در جهت منافع و حمایت از گروه‌های سنی مخالف در عراق تا جایی رسید که حتی منابع دولتی عراق از بمباران هواپیماهای سعودی در این کشور خبر دادند. این منابع نشان دادند که هواپیماهای سعودی که در شمال و شرق بغداد فعالیت می‌کردند، برای حمایت هوایی از داعش در مقابل شبه‌نظامیان شیعی، مواضع آن‌ها را بمباران کردند (Gordon, 2015: 1). در واقع دخالت‌ها و اقدامات عربستان سعودی در عراق که برای حمایت از جریان‌های سنی در مقابل جریان مسلط شیعی و کاهش نفوذ ایران در عراق و منطقه و ایجاد توازن با ایران در عراق، با دخالت‌های آشکار و نهان عربستان و حمایت‌های مالی و نظامی این کشور از جریان‌های عرب سنی و بخش بخش بزرگی از فرایند تضعیف‌کننده امنیت ملی عراق تبدیل شد.

۵. نتیجه‌گیری

سقوط رژیم صدام حسین در سال ۲۰۰۳، نه آغاز یک دوره دموکراتیک بلکه پیدایش یک نظام سیاسی جدید با منطقی کاملاً متفاوت بود؛ نظامی که بر پایه «محاصره فرقه‌ای» بنا نهاده شد و در عمل، «جمهوری فرقه‌ای» را جایگزین دیکتاتوری تک‌نفره کرد. این پژوهش با تکیه بر شواهد تاریخی و نظری، نشان می‌دهد که فرقه‌گرایی در عراق پس‌اصدام صرفاً یک پدیده فرهنگی یا مذهبی نبود، بلکه یک پروژه سیاسی ساختاریافته بود که توسط بازیگران داخلی و خارجی طراحی و اجرا شد. این پروژه با تبدیل تفاوت‌های اجتماعی به خطوط محاصره سیاسی، زمینه را برای زوال نظام‌مند امنیت ملی فراهم کرد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هسته اولیه این زوال، بحران

هویت ملی بود. نظام محاصره، با نهادینه کردن هویت‌های فرعی (شیعه، سنی، کرد) در قانون اساسی و ساختارهای قدرت، هویت عراقی را به یک مفهوم فرودست و نمادین تقلیل داد. این امر به پدیده‌ای تاریخی منجر شد. عراقی‌ها به جای ملیت، از طریق فرقه خود شناسایی شدند. نتیجه این تحول نیز ظهور سه حوزه منازعه حقوقی، سیاسی و اقتصادی عمیق بود.

دومین پیامد اصلی عدم وفاق ملی بود که مستقیماً به فروپاشی نهادی دولت منجر شد. در نظام محاصره، نهادهای دولتی (از وزارت‌خانه‌ها تا دستگاه قضایی و امنیتی) به غنائمی برای تسخیر توسط احزاب فرقه‌ای تبدیل شدند. دولت عراق به یک موجودیت شکننده تبدیل شد که قادر به ارائه خدمات عمومی، اجرای قانون یا حتی حفظ انحصار زور در قلمرو خود نبود. از سوی دیگر، فساد به ستون فقرات نظام حکمرانی تبدیل شد. منابع ملی، به جای سرمایه‌گذاری برای توسعه، صرف حفظ قدرت احزاب و تغذیه شبه‌نظامیان وفادار به آن‌ها شد. این فساد، مشروعیت دولت را در بین مردم کاملاً از بین برد.

سومین پیامد فرقه‌گرایی در ضعف ساختاری دولت جهت بسترسازی برای مداخله نیروهای خارجی هویدا شد. این بازیگران، با حمایت از گروه‌های تحت‌الحمایه خود، جنگ‌های نیابتی را در خاک عراق دامن زدند. آمریکا با طراحی نظام محاصره و اقدامات اشتباه اولیه (مانند انحلال ارتش)، نقش اصلی را در تأسیس این سیستم ناکارآمد ایفا کرد. حضور بعدی آن، بیشتر برای مدیریت بحران‌هایی بود که خود ایجاد کرده بود. ترکیه و عربستان سعودی از گروه‌های سنی و کرد (در مورد ترکیه) حمایت کردند. این حمایت‌ها، از کمک‌های مالی تا عملیات نظامی مستقیم (مانند بمباران‌های ترکیه علیه پ.ک.ک. یا ادعاهای حمایت سعودی از داعش) متغیر بود و تنها بر تشدید تنش‌های داخلی افزود.

در نهایت، می‌توان استدلال کرد که تجربه عراق در این دو دهه نمونه‌ای کلاسیک از شکست «ساخت دولت» است. فرقه‌گرایی به‌عنوان یک سیستم حکمرانی، با سه مکانیسم اصلی عمل کرد: تجزیه هویت ملی، تخریب نهادهای دولتی و تقویت وابستگی به قدرت‌های خارجی. این سیستم چرخه‌ای معیوب از خشونت، فساد و بی‌ثباتی را ایجاد کرد که خروج از آن، بدون بازسازی بنیادین قرارداد اجتماعی و جایگزینی نظام محاصره با یک مدل مبتنی بر شهروندی برابر و نیز نهادهای قوی و غیرفرقه‌ای، غیرممکن به نظر می‌رسد. امنیت ملی عراق، تا زمانی که این سیستم تخریب‌کننده پابرجاست، همواره در معرض خطر خواهد بود. درس عراق برای جهان این است:

تأسیس دموکراسی بر بستر فرقه‌گرایی نه تنها به دموکراسی منجر نمی‌شود، بلکه کشور را به پرتگاه هلاکت می‌کشاند. به بیانی دیگر، فرقه‌گرایی در عراق با دامن زدن به منازعه‌های قومی و شکاف‌های ملی در عراق انسجام و وحدت ملی در عراق را به مخاطره انداخت تا امنیت ملی عراق در میانه گروه‌های مختلف فراملی تجزیه شود. امنیت ملی و پایداری آن محصول ثبات داخلی و عدم مداخله خارجی است؛ امر مهمی که فقدان آن در دوره پس از صدام، عراق را به جولانگاه منازعه‌های بی‌شمار داخلی و خارجی تبدیل کرد و امنیت فراگیر در این کشور قربانی و محصول اصلی این پدیده ضددموکراتیک بود.

منابع

- احمدی‌مقدم، اسماعیل؛ عباس الوندی، علی جمعه. (۱۳۹۹). «عراق؛ ادیان، طوایف و اقوام، چالش‌های سیاسی و امنیتی». مطالعات راهبردی ناجا، ۵(۱۷)، ۵-۲۴. <https://ensani.ir/fa/article/download/579772>
- ارغوانی پیرسلامی، فریبرز؛ صالحی، سید جواد؛ عابدی، مرضیه. (۱۳۹۶). «بنیان‌های جامعه‌شناسی گسست در امنیت ملی عراق نوین». مدیریت و پژوهش‌های دفاعی، ۱۴۵-۱۷۲. https://journals.ihu.ac.ir/article_204643.html
- پورغلامی، طاهره؛ نادرپور، بابک. (۱۴۰۳). «هویت سیاسی فرقه‌ای و ثبات سیاسی در عراق؛ تحلیل مقایسه‌ای عصر صدام و پساصدام». مطالعات بین‌المللی، ۲۱(۲)، ۲۸۱-۲۹۴. <https://doi.org/10.22034/isj.2024.407550.2065>
- حاجی‌یوسفی، امیرمحمد؛ حسین‌زاده، علیرضا. (۱۳۹۷). «شکندگی دولت و نابسامانی جامعه در عراق؛ بستری برای بحران امنیتی ظهور و گسترش داعش». آفاق امنیت، ۱۱(۳۸)، ۳۵-۶۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25381857.1397.11.38.2.7>
- حق‌پرست، سعید؛ ولی‌پور عتیق، توحید؛ نصیری حامد، رضا. (۱۴۰۲). «موانع و چالش‌های تأثیرگذار در توسعه‌نیافتگی سیاسی عراق پساصدام». مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، ۵(۳)، ۲۵-۴۸. <https://doi.org/10.22034/FASIW.2023.399359.1266>
- رجبی، محمد؛ کیانی، جواد؛ سعیدی‌راد، آرش. (۱۳۹۹). «ورشکستگی دولت در عراق و پیامدهای آن بر امنیت غرب آسیا». مطالعات خاورمیانه، ۲۷(۴)، ۹۵-۱۱۷. https://cmess.sinaweb.net/article_138785.html
- زارغان، احمد؛ معدنی، سعید؛ تاج‌الدینی، محمدباقر. (۱۳۹۷). «موانع پیش‌روی روند دولت‌سازی در عراق». تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، ۱۰(۳۵)، ۱۱۳-۱۴۰. <https://sid.ir/paper/172926/fa>
- سمیعی اصفهانی، علیرضا؛ نوروزی‌نژاد، جعفر. (۱۳۹۲). «دولت-ملت‌سازی بین‌المللی و خشونت سیاسی در عراق جدید». پژوهش‌نامه ایرانی سیاست بین‌الملل، ۲(۳)، ۹۵-۱۲۱. <https://doi.org/10.22067/jipr.v2i3.44295>

- کاظمی، حامد؛ دانش‌نیا، فرهاد؛ حاجی‌یوسفی، امیرمحمد. (۱۴۰۲). «اقتصاد سیاسی بازتولید بی‌ثباتی و منازعه در عراق پس‌اصدام». پژوهش‌نامه ایرانی سیاست بین‌الملل، ۱۲(۱)، ۴۸۸-۴۶۰. <https://doi.org/10.22067/irlip.2023.73916.1198>
- کیوان‌حسینی، سید اصغر؛ محفوظیان، سید جمال. (۱۳۹۸). «افراط‌گرایی مذهبی و بحران امنیت انسانی در خاورمیانه، مطالعه موردی عراق و سوریه (۲۰۱۸-۲۰۱۴)». پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۹(۴)، ۷۳-۹۱. <https://priw.ir/article-1-1060-fa.html>

References

- Ahmad, E. (2020). *Resolving and preventing conflict in Iraq: The role of multilevel finance in generating sustainable growth in an oil-rich post-conflict country* (CEM Background Paper). World Bank.
- Ahmadi Moghaddam, I. & Abbas Alvandavi, A. J. (2021). "Iraq; Religions, tribes and ethnicities, political and security challenges". *Journal of NAJA Strategic Studies*, 5(17), 5-24. [In Persian]. <https://ensani.ir/fa/article/download/579772>
- Al-Ali, Z. (2023, March). *Ethno-sectarian power-sharing and Iraq's constitutional development*. Chatham House. <https://www.chathamhouse.org/2023/03/iraq-20-years-insider-reflections-war-and-its-aftermath/flawed-design-ethno-sectarian-power>
- Al-Aloosy, M. (2022, August 10). "Iraq: Dangerous landscape for independent journalism". *The Arab Gulf States Institute in Washington*. <https://agsiw.org/iraq-dangerous-landscape-for-independent-journalism/>
- Al-Aloosy, M. (2023). "Mediation between Sunni and Shi'a Arabs in Iraq". *Conflict Mediation in the Arab World*, 34(4), 382-402. <https://doi.org/10.2307/jj.7794637.21>
- Al-Douri, H. M. A. (2013). "National identity versus sub-identities". *Journal of the Faculty of Foundational Education for Educational and Human Sciences*, 14, 297-309.
- Al-Musawy, A. M. J.; Shebibb, H. S.; Al-Musawy, H. A. & Bekheet, H. N. (2019). "Corruption and its economic and social impacts on Iraq's economy: Developmental reality". *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 8(11), 297-310. https://www.ijicc.net/images/vol8iss11/81119_Musawi_2019_E_R1.pdf
- Al-Qarawee, H. H. (2013). "Sectarian Relations and Socio-Political Conflict in Iraq". Institute for International Political Studies, *Analysis*, No. 200. https://www.ispionline.it/sites/default/files/publicazioni/analysis_200_2013_0.pdf
- Arghavani Pirsalamy, F.; Salehi, S. J. & Abedi, M. (2017). "Social Cleavages and Iraq National Security in Post-occupation Era". *Journal of Defensive Researches and Management*, 16(85), 145-172. [In Persian]. https://journals.ihu.ac.ir/article_204643.html
- BBC World. (2017, September 27). "Iraqi Kurds decisively back independence in referendum". <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-41419633>
- Blanchard, C. M. (2010). *Iraq: Regional perspectives and U.S. policy*. DIANE Publishing.
- Cheterian, V. (2021). *The End of Nation-States? The Arab Spring and Sectarian Conflict in the Middle East*. Routledge.
- Dawisha, A. (2008). "The unraveling of Iraq: Ethnosectarian preferences and state performance in historical perspective". *The Middle East Journal*, 62(2), 219-230. <https://doi.org/10.3751/62.2.12>

- Dodge, T. (2020). "Iraq's informal consociationalism and its problems". *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 20(2), 145-152. <https://doi.org/10.1111/sena.12330>
- Dodge, T. (2021). "The failure of peacebuilding in Iraq: The role of consociationalism and political settlements". *Journal of Intervention and Statebuilding*, 15(4), 459-475. <https://doi.org/10.1080/17502977.2019.1703492>
- Dodge, T. (2023). *Iraq, consociationalism and the incoherence of the state*. Nationalism and Ethnic Politics. ISSN 1353-7113.
- Foltyn, S. (2022, August 11). "Is Moqtada al-Sadr trying to stage a Jan 6 insurrection in Iraq?" *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2022/08/11/iraq-moqtada-sadr-january-6-insurrection>
- Gordon, G. (2015, June 5). "Saudi Arabia attacks on Iraq begin". Washington Institute for Near East Policy. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/saudi-arabia-attacks-iraq-begin>
- Haddad, F. (2014). *Sectarianism in Iraq: Antagonistic Visions of Unity*. Hurst Publishers.
- Haddad, F. (2020). *Understanding 'sectarianism': Sunni-Shi'a relations in the modern Arab world*. Hurst & Co.
- Hajjiyousofi, A. & Hoseinzadeh, A. (2018). "The Fragility of the Iraqi State and the Social Disarray; Paving the Way for the Security Crisis and the Emergence and Expansion of Daesh (ISIS)". *Security Horizons*, 11(38), 35-68. [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25381857.1397.11.38.2.7>
- Hamourziadou, L. & Bulent, G. (2020). "The promised spring: Death and neoliberalism in Iraq". *Security Dialogues*, 11(1), 45-60.
- Haqparast, S.; Valipour Atiq, T. & Nasiri Hamed, R. (2023). "Obstacles and challenges influencing the political underdevelopment of Iraq after the overthrow of the Baath party". *The Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 5(3), 25-48. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/FASIW.2023.399359.1266>
- Hinnebusch, R. (2018). *The Sectarianization of the Middle East: Transnational Identity Wars and Competitive Interference*. Routledge.
- International Crisis Group. (2012, September 11). "Turkey: The PKK and a Kurdish settlement". <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/turkey/turkey-pkk-and-kurdish-settlement>
- Ismael, T. Y. & Fuller, M. (2009). "The disintegration of Iraq: The manufacturing and politicization of sectarianism". *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 2(3), 443-473. https://doi.org/10.1386/ijcis.2.3.443_1
- Ismael, T. Y. & Ismael, J. S. (2015). *Iraq in the twenty-first century: Regime change and the making of a failed state*. Routledge.
- Jabar, F. A. (2005). *The constitution of Iraq: Religious and ethnic relations* (Micro Study). Minority Rights and Conflict Prevention, Minority Group International.
- Jabar, F. A. (2013). *The Shiite Movement in Iraq*. Saqi Books.
- Jacoby, T. & Neggaz, N. (2018). "Sectarianism in Iraq: the role of the coalition provisional authority". *Critical Studies on Terrorism*, 11(3), 478-500. <https://doi.org/10.1080/17539153.2018.1487178>
- Katzman, K. (2015). "Iraq: Politics, security, and U.S. policy" (CRS Report No. RS21968). Congressional Research Service. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RS21968.pdf>

- kazemi, H.; Daneshnia, F. & Hajjousefi, A. M. (2023). "The Political Economy of Reproducing the instability and conflict in Post-Saddam Iraq". *Iranian Research letter of International Politics*, 12(1), 460-488. [In Persian]. <https://doi.org/10.22067/irlip.2023.73916.1198>
- Keivan Hoseini, S. A. & Mahfoozian, S. J. (2020). "Religious extremism and human security crisis in the middle east case study of iraq and syria (2014-2018)". *Political Research in Islamic World*, 9(4), 73-91. [In Persian]. <https://priw.ir/article-1-1060-en.html>
- Kuoti, Y. (2018). "Anti-corruption efforts in Iraq". *MERI Policy Brief*, 4(16). Middle East Research Institute. <https://www.meri-k.org/publication/anti-corruption-efforts-in-iraq/>
- Lewis, B. (1996). *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years*. Scribner.
- Looney, R. (2006). "The economics of Iraqi reconstruction. Strategic Insights". 5(5). <https://calhoun.nps.edu/server/api/core/bitstreams/969adc36-4888-436d-92b7-66d8d8e0076a/content>
- Machlis, E. (2022). "Sunni participation in a Shi'i-led Iraq: Identity politics and the road to redefining the national ethos". *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 22(1), 43-62. <https://doi.org/10.1111/sena.12378>
- Mako, S. & Edgar, A. D. (2021). "Evaluating the pitfalls of external statebuilding in post-2003 Iraq (2003-2021)". *Journal of Intervention and Statebuilding*, 15(4), 425-440. <https://doi.org/10.1080/17502977.2021.1958292>
- Mansour, R. (2019). *Challenges to the post-2003 political order in Iraq*. Swedish Institute of International Affairs.
- Mansour, R. (2020). "Running out of options: Why Iraq's elite fails to address protest demands". *The Institute of Regional and International Studies*. <https://auis.edu.krd/iris/publications/running-out-options-why-iraqs-elite-fails-address-protest-demands>
- Mohammed, A. J. (2013). "The problem of identity in Iraqi society". *Al-Qadisyah for Human Sciences*, 16(2), 175-193.
- Mohammed, H. A. (2012). "The problem of Iraqi national identity". *International Studies*, 53, 1-20.
- O'Driscoll, D.; Shivan, F.; Lucia, A.; Meray, M. & Amal, B. (2022). *Reimagining the social contract in Iraq*. Chatham House.
- Osman, K. (2015). *Sectarianism in Iraq: The Making of State and Nation Since 1920*, Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315771267>
- Ouifi, K. (2005). *Sectarianism in Iraq: Historical Roots and Contemporary Dynamics*. Al-Mesbar Studies and Research Centre.
- Pourgholami, T. & Naderpour, B. (2024). "Sectarian Political Identity and Political Stability in Iraq: A Comparative Analysis of the Saddam and Post-Saddam Eras". *International Studies Journal*, 21(2), 281-294. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/isj.2024.407550.2065>
- Qaddour, J. (2022). "Iraq's Constitutional Moments and the Institutionalization of Ethno-Sectarianism". *Emory International Law Review*. 36(2), 237-285. <https://scholarlycommons.law.emory.edu/eilr/vol36/iss2/1>
- Rajabi, M.; Kiani, J. & Saiedi Rad, A. (2021). "Definition of anti-Americanism, Reasons and forms in the Islamic Republic of Iran". *Middle East Studies*, 27(4), 95-117. [In Persian]. https://cmess.sinaweb.net/article_138785.html?lang=en
- Rifaat, K. & Kamaran, P. (2021). *Preventing violent extremism in Nineveh*. Un Ponte Per.

- Samiee Esfahani, A. & Noruzi Nejad, J. (2014). "International Nation-State Building and Political Violence in New Iraq". *Iranian Research letter of International Politics*, 2(3), 95-121. [In Persian]. <https://doi.org/10.22067/jipr.v2i3.44295>
- Saouli, A. (2012). *The Arab State: Dilemmas of Late Formation*. Routledge.
- Sardar, A.; Erwin, V. V. & Engin, Y. (2022). "Turkish interventions in its near abroad: The case of the Kurdistan Region of Iraq" (CRU Policy Brief). Clingendael Institute.
- Smith, A. & Rahman, K. (2019). "Sectarian Politics in Post-2003 Iraq: State-building and Social Transformations". *Journal of Middle Eastern Studies*, 45(2), 150-178.
- Sullivan, M. (2013). "Maliki's authoritarian regime". *Middle East Security Report*, No. 10. Washington, DC: Institute for the Study of War. 126-128. <https://www.understandingwar.org/report/maliki%E2%80%99s-authoritarian-regime>
- The Arab Weekly. (2022, October 15). "In Iraq, Turkey has no Muslim Brotherhood to serve its agenda". <https://thearabweekly.com/iraq-turkey-has-no-muslim-brotherhood-serve-its-agenda>
- Tilly, C. (2006). *Regimes and Repertoires*. University of Chicago Press.
- Torvik, R. (2002). "Natural Resources, Rent Seeking and Welfare". *Journal of Development Economics*, 67(2), 455-470. [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(01\)00195-X](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(01)00195-X)
- van den Boogert, M. H., & Maurits, H. (2012). *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*. Brill.
- Wehmeier, S. (Ed.). (2000). *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (6th ed.). Oxford University Press.
- Yıldırım, T. & Lan, N. H. (2019). "Beyond sectarian identity politics within the Middle East: The case of rivalry between Iran and Saudi Arabia". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(2), 77-120.
- Zahra, S. A.; Mustafa, K. R. & Ayad, Q. G. (2023). "Fragile state and sustainable development: A study of macroeconomic indicators in Iraq". *Res Militaris*, 13(1), 1450-1455.
- Zangana, A. Q. A. (2014). "National identity in the established Iraqi state: A historical analytical study in the monarchical constitution and the Iraqi constitution". *Journal of Kirkuk University for Human Studies*, 9(2), 94-138.
- Zarean, A.; Maadani, S. & Tajeddin, M. B. (2018). "Obstacles to the process of state-building in Iraq". *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 10(35), 113-140. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/172926/en>